त्रिमुर्ती शिक्षण संस्थेचे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला
व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय,साक्री जि.धुळे ४२४३०४

Trimurti Shikshan Sanstha,Sakri
Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts
& Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale
Science College, Sakri Dist. Dhule 434304

नॅक प्रमाणित

- Email : vimalbaipatilcollege@gmail.com
- Web Site : www.vupabsdscsakri.co.in
- Phone : (02568) 240462
- Fax : 02568-240462

Principal
Dr. P. S. Sonawane
M.A.,Ph.D.
Email. pandharinath112@gmail.com
Mob.9404972944

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

A.Y. - 2018-19

Responses-

Kindly refer to the supportive documents attached on the given link

Sr.	Title of paper	Name of the author/s	Page No.
1	Shikshanatil Sarvangin Gunvatta Vyasthapan Ek Aavhan	**Prof. Dinkar Patil**	**2-8**
2	Srujanshil Lekhan Ani Anuvad	**Dr. Vasumati Patil**	**9-12**
3	Ancient Aarchitecture in Khandesh	**Dr. Vijay Desale**	**13-19**
4	Chhatrapati Shivaji Maharaj Yanchi Mugal Sambandh	**Dr.Vijay Desale**	**20-24**
5	Gandhi's Work on Women Empowerment	**Dr.Vijay Desale**	**25-28**
6	Anya Bhashaomese Hindi me Anuvadit Sahityik Rachanay	**Dr. Karuna Ahire**	**29-32**
7	Study of Sustainable Productivity of Historical Irrigation Phad System in Sakri Tahsil	**Prof. Ajay Nandre**	**33-37**
8	Maharashtratil Kukutpalan Vyawsayachi Sadhya Sthiti Ani Vyavsthapan	**Prof. Abhijit Bhamare**	**38-49**
9	Kukutpalan Vyavsyachi Dasha Ani Disha	**Prof. Abhijit Bhamare**	**50-61**
10	Bhartatil Pradeshik Pakshanche Varchasvavadi Rajkaran	**Prof. Sharad Sonawane**	**62-68**
11	Bhartatil Rashtriya Va Pradeshik Pakshanmadhil Sattasanghrash	**Prof. Sharad Sonawane**	**69-74**

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२८. शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनः एक आव्हान

प्रा. दिनकर लहू पाटील
श्रीमती वि. उ. पाटील कला व कै.डॉ.भा.स. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री ता. साक्री. जि. धुळे.

प्रस्तावना

२१ व्या शतकातील सर्वच क्षेत्रातील परिवर्तने ही जलद गतीने होत आहेत. यात शिक्षण क्षेत्र अधिकच आघाडीवर दिसून येते. रोज नवनवीन विचार प्रवाह शिक्षण क्षेत्रात प्रवेश करीत आहेत. या नवीन प्रवाहांचा स्विकार हा बदलत्या काळानूसार करावाच लागतो. यासाठी बऱ्याच वेळा प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेतही बदल करावे लागतात. भारतात तर शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या अफाट आहे. यामुळे शासनाला व समाजाला या संख्यात्मक वाढीकडे अधिकच लक्ष द्यावे लागते. मात्र गेल्या काही वर्षात या संख्यात्मक वाढीकडे अधिक लक्ष दिल्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेकडे दूर्लक्ष झाले. याचा एकंदरीत परिणाम संपूर्ण शिक्षणक्षेत्रावर झालेला दिसून आला. यामुळे शिक्षणातील गुणवत्ता वाढविणे व संगोपन करणे हे अत्यंत महत्वाचे व अत्यावश्यक काम झाले. यादृष्टीने अनेक प्रयत्नही शासन करीत आहे. विविध गुणवत्ता वाढ योजना, नियोजन, प्रकल्प तसेच कार्यवाही शासन सर्व स्तरार करतांना दिसत आहे. यामुळे गुणवत्तेचा सर्वांगिण विचार सुरु झाला. गुणवत्ता म्हणजे काय? गुणवत्तेचा विकास कसा करायचा? गुणवत्तापूर्ण शिक्षण कसे दयावे ? त्याची प्रतिक्रिया काय? या सर्वाचा विचार सुरु झाला.

या सर्व दृष्टीने विचार करता जागतिक स्तरावर व्यावसायिकव औद्योगिक क्षेत्रात मान्यता पावलेली गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन (Total Quality Management) या संकल्पनेचा स्विकार हा शिक्षणात केला गेला. व शैक्षणिक दृष्टीकोनातून शिक्षणक्षेत्रात सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन कसे करता येईल यावर विचार सुरु झाला आहे.

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची संकल्पना

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन (Total Quality Management) हा व्यवस्थापनाचा एक दृष्टीकोन आहे. सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनालाच गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन असेही म्हणतात. गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची संकल्पना अमेरिकेत प्रथम १९२० मध्ये डेसिंग यांनी मांडली. आपल्यातले दोष कमी करणे, येणारे दोष नाहीसे करणे म्हणजेच गुणवत्ता नियंत्रण होय. उत्पादन क्षेत्रात आज 'Zero Defect' संकल्पना रुजलेली आहे. पण १९२० नंतरही अमेरिकेत ही कल्पना रुजली नाही. दूसऱ्या महायुध्दात जपान बेचिराख झाले. अशा वेळी जपान पून्हा समर्थपणे उभा करायचा असेल तर काय करायचे हा विचार पुढे आला. आणि त्या दृष्टीने जपानमध्ये डेसिंगला कन्सल्टंट म्हणून बोलावण्यात आले आणि खऱ्या अर्थाने जपानमध्ये या संकल्पनेचा उदय १९५० मध्ये झाला. आणि १९८० मध्ये ही संकल्पना जगात परिपक्व झाली.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनाच्या संकल्पनेचा विचार करतांना अगोदर, आपण गुणवत्ता म्हणजे काय याचा विचार करुया. गुणवत्ता ही संकल्पना उदयोग क्षेत्रातून आली आहे. गुणवत्तेची व्याख्या ही सतत बदलती आहे. गुणवत्तेला कधी प्रारंभ व अंत नसतो ज्या हेतूसाठी उत्पादन केले जाते तो हेतू किती सफल झाला यावर गुणवत्ता अवलंबून असते. संपूर्ण गुणवत्ता म्हणजे ग्राहकांच्या अपेक्षा पूर्ण होतील अशा प्रकारची कार्यपध्दती होय.उदा. जपानमध्ये १७/१९ इंची सायकल नाही. उंची, वजन, शरीरयष्टी व मागणी पाहून व्यक्तीच्या गरजेनूसार सायकल तयार करुन दिल्या जातात. यामुळे ग्राहक घेतलेल्या सायकलीवर पूर्ण खूश व समाधानी असतो ही गुणवत्ता आहे. ही कल्पना शिक्षणात आणायची असेल तर प्रत्येक विद्यार्थी समाधानी झाला पाहिजे. समाधान ही गोष्ट व्यक्तीपरत्वे बदलत असते. सेवाक्षेत्रात गुणवत्तेला विशेष महत्व आहे. शिक्षण ही देखील सेवा आहे. पण विद्यार्थ्यांना उत्पादन मानायचे का! विद्यार्थी स्वायत्त व्यक्तिमत्वाचे असतात. त्यांना विचार व भावना आहेत. त्यामुळे ही केवळ शिक्षणाची जबाबदारी नाही तर शिक्षक, पालक, समाज अशा सर्वांना संयुक्त जबाबदारी घेऊन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दयावे लागेल.

वरील गोष्टींचा विशिष्टपणे विचार करता गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाच्या व्याख्या खालील प्रमाणे करता येतील.

डॉ.जोसेफ जुरान यांच्या मते, ''गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन म्हणजे कमी खर्चात योग्य नियोजन करुन उत्कृष्ट गुणवत्तेच्या आधारे जास्तीत जास्त ग्राहकांचा विश्वास संपादन करणे होय.''

त्याचप्रमाणे अशीही व्याख्या करता येईल.- ''ज्ञान व कौशल्य यांची सांगड घालून जीवनाभिमुख शिक्षणातून व्यावहारिकता आणण्याचा प्रयत्न ज्या व्यवस्थापनात केला जातो. त्यास गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन असे म्हणतात. '' या व्यवस्थापनात जास्तीत जास्त महत्व देण्यात आले आहे. हे व्यवस्थापन सर्वकष असून यातून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासाला चालना मिळते. तसेच विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या विविध सुप्त गुणांना संधी उपलब्ध होते.

डॉ.विनोद पाटील यांच्या मते, ''राष्ट्राच्या व्यावसायिक व औद्योगिक गरजांच्या अनुषंगाने शिक्षण व्यवस्था, विद्यार्थ्यांना सर्वांगिण विकासाबरोबर जीवनाभिमुख शिक्षणाची व्यवस्था, शिक्षणक्षेत्रातील सर्वांगिण गुणवत्ता संगोपन व वाढीसाठी कार्यपध्दती, व एकंदरीत शिक्षणाच्या सर्वांगिण विकासासाठी राबविण्यात येणारी व्यवस्थापकिय प्रक्रिया म्हणजेच गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन होय.''

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात विविध घटकांचा समावेश होत असतो. गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन प्रक्रिया काही विशिष्ट घटकांवर अवलंबून असते. हे घटकच गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे यश ठरवत असतात. त्यामुळे या संकल्पनेत या घटकांचा विचार करावाच लागतो. ते खालील प्रमाणे आहेत.

PRINCIPAL
S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

(१) समस्यांचे पध्दतशीर निरसन (२) सचोटी (३) विश्वास (४) सांघिक कार्य (५) नेतृत्व (६) सुसंवाद (७) तणावमुक्त वातावरण (८) नितीमूल्ये (९) अविरत सूधारणेचा ध्यास (१०) मूल्यमापन (११) मान्यता (१२) प्रशिक्षण

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची गरज

विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे. त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची अत्यंत आवश्यकता भासत आहे. ही गरज खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) संस्थेच्या सर्वांगिण विकासासाठी :-- संस्थेचा सर्व दृष्टीने उत्तम विकास करणे हे संस्थेचे पहिले उद्दिष्ट असते त्यामुळे संस्थेचे प्रशासन कसे चालते? संस्थेत काम करणाऱ्या व्यक्ति कशा आहेत? संस्थेच्या विकासासाठी ते काय करतात व काय करु शकतात? संस्थेच्या विकासातील वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन कोणते अडथळे आहेत? संस्थेचे प्रत्येक कार्याचे नियोजन कसे असते? एकंदरीत संस्थेची कार्यपध्दती कशी आहे? या सर्व गोष्टींवर संस्थेचा सर्वांगिण विकास अवलंबून असतो. यामुळे संस्थेतील या सर्व प्रश्नांचे सुयोग्य निरसन करण्यासाठी व वरील सर्व गोष्टींमध्ये परस्पर समन्वय निर्माण करुन संस्थेच्या सर्वांगिण विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

२) शिक्षणातील गुणवत्ता विकासासाठी :-- शिक्षणात संख्यात्मक वाढ मोठया प्रमाणावर झाली असली तरी गुणवत्ता मात्र वाढतांना दिसत नाही. सर्वत्र पारंपारिक शिक्षण पध्दतीचा वापर केला जात आहे. सर्व योजना शेवटच्या घटकांपर्यंत न पोहोचता कागदावरच फिरत असतात. मात्र दाखवतांना आकडेवारीत मोठया प्रमाणावर गुणवत्ता वाढ दाखविली जाते. यासाठी सर्व शासकीय योजना ह्या समाजाच्या तळा गाळा पर्यंत पोहोचल्या, शिक्षणाचे सर्वत्र महत्व पसरवले गेले, प्रक्रियेत असणाऱ्या सर्व अधिकारी - पदाधिकारी व कर्मचारी यांनी निष्ठेने व तळमळीने काम केले तरच खऱ्या अर्थाने गुणवत्ता ही शिक्षणात वाढणार आहे. यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

३) शिक्षणाच्या आधुनिकीकरणासाठी :-- आजचा काळ आधुनिक आहे. यामुळे शिक्षणातही आधुनिकता आणणे आवश्यक आहे. नवनवीन शिक्षण प्रवाह व विचार शिक्षणक्षेत्रात सतत प्रवेश करीत आहेत. तसेच समाजाचे आधुनिकीकरण झाल्यामुळे समाजाच्या गरजाही झपाटयाने बदलत आहेत. यामुळे शिक्षण प्रक्रियेत ही नवनवीन जागतिक आधुनिक शैक्षणिक विचार प्रवाहांच्या अनुषंगाने बदल करणे महत्वाचे आहे. म्हणजेच शिक्षणात आधुनिकीकरण आणण्यासाठी शिक्षण प्रक्रिया आधुनिक करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थपनाची गरज आहे.

४) आधुनिक व्यवस्थापन कौशल्यांचा प्रभावी वापर :-- आधुनिक काळानूसार व्यवस्थापक म्हणून काम करणाऱ्या तज्ञ व्यक्तिंच्या ज्ञानात व कौशल्यात काळानुरुप व गरजेनुरुप बदल होणे आवश्यक असते. जागतिक स्तरावर जी नवनवीन व्यवस्थापन कौशल्ये उदयास येत आहेत. त्या कौशल्यांचा संस्थेच्या अनुरुप व कार्यक्षेत्रानुसार व मानवी घटकांच्या अनुषंगाने अत्यंत प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे. जुनी व्यवस्थापन

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

कौशल्ये आज उपयोगी नाहीत. त्यामुळे व्यवस्थापन प्रक्रियेत सुयोग्य बदल करुन व मानवी घटकांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी व्यवस्थापनातील तज्ञ व्यक्तिंना तसे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

५) संस्थेतील मानवी क्षमतांचा पूर्ण वापर :-- संस्थेत कार्य करणाऱ्या मानवी घटकांमध्ये प्रत्येकाच्या क्षमता वेगवेगळया असतात. प्रत्येक जणाला सोपविलेले काम तो पूर्ण करीत असतो मात्र यामध्ये त्या व्यक्ती आपल्या पूर्ण क्षमता वापरताच असे नाही. यामुळे त्यांच्यातील विविध प्रकारच्या क्षमता ओळखून त्या क्षमतांचा वापर पूर्णपणे कसा करता येईल या दृष्टीने नियोजन करणे आवश्यक असते. यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

६) गुणवत्ता संगोपन व नियंत्रण :-- संस्थेने आपल्या कार्यात असलेली गुणवत्ता वाढविण्याबरोबर तसेच तिचे संगोपन करण्याबरोबर त्या गुणवत्तेवर नियंत्रण ठेवणेही तेवढेच महत्वाचे असते. संस्थेच्या कार्यात भविष्यात कोणते दोष येतील व अडथळे येतील यांचा पूर्वविचार करुन ते पूर्व नियोजनाने नाहिसे करणे म्हणजे गुणवत्ता नियंत्रण होय. गुणवत्ता वाढविण्याबरोबर गुणवत्तेचे नियंत्रण करणे एक महत्वाचे कौशल्य व कार्य आहे. यासाठी सर्व सर्वप्रक्रियेतच गुणवत्तापूर्ण कार्य अपेक्षित आहे. यासाठी गुणवत्ता पूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

७) शुन्य दोष संकल्पना शिक्षणात आणण्यासाठी :-- शुन्य दोष म्हणजेच Zero Defect ही संकल्पना उदयोग क्षेत्रात रुजलेली आहे. एखादया वस्तुत दोष ठेवायचाच नाही हे उद्दिष्टय वस्तू तयार करतांना ठेवले जाते. शिक्षणात शिकणारे घटक जिवंत आहेत. त्यामुळे शालेय स्तरावर शिक्षणच इतके निर्दोष दिले जावे की, बाहेर जाणाऱ्या विद्यार्थ्यात कोणतेही दोष असू नयेत. अशी शिक्षण व्यवस्था व शिक्षण प्रक्रिया असली पाहिजे. शालेय गुणवत्तेचा सर्वांगिण विचार करुन सर्व प्रकारे मानवी व भौतिक दोष नाहिसे करुन शिक्षण दिले पाहिजे. म्हणजेच शून्य दोष असलेले शिक्षण दिले पाहिजे.यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

८) विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी :-- शिक्षणक्षेत्रात विद्यार्थ्यांकडून गुणवत्तापूर्ण व व्यवसायाभिमुख शिक्षणाची मागणी वाढत आहे. स्पर्धेत टिकण्यासाठी क्षमतांचा विकास करणारे व आधुनिकीकरणाचा विचार करुन तयार केलेल्या शिक्षण प्रक्रिया सर्वत्र अपेक्षित आहे. त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण शिक्षक, भौतिक साधने व गुणवत्तापूर्ण प्रशासनाची आवश्यकता आहे. यांच्या माध्यमाने गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी प्रक्रिया निर्माण करण्यासाठी गुणवत्ता पूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

९) राष्ट्रीय विकासाचा पाया मजबूत करण्यासाठी :-- शिक्षण क्षेत्राला राष्ट्रीय विकासाचा पाया मानले जाते. कारण देशाचे प्रतिनिधीत्व करणारा, विविध उदयोग व व्यवसाय करणारे तसेच विविध क्षेत्रातील तज्ञ हे शिक्षण प्रक्रियेतून शिकून पुढे जात असतात. उदा.डॉक्टर, वकील, अभियंते, शिक्षक, नेते,सामाजिक कार्यकर्ते इ. या विविध व्यावसायिकामुळे देशाचा सर्वांगिण विकास होत असतो. या सर्वांना जर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळाले तरच ते आपापल्या क्षेत्रात संशोधने करुन नवीन तंत्रे शोधण्याचा प्रयत्न करतील व यशस्वी होतील.

१०) शिक्षण व समाजाचा संबंध दृढ करण्यासाठी :-- शिक्षण व समाज ही दोन्ही अभिन्न अंगे आहेत. कारण समाजाच्या गरजातून शिक्षणाची निर्मीती झाली आहे. व शिक्षणातून समाजाला पोषक वातावरण निर्माण

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

केले जाते. विद्यार्थी शिकल्यानंतर समाजातच राहत असतो. या दृष्टीकोनातून शिक्षणाच्या विकासासाठी समाजाचे सहकार्य घेणे व समाजविकासात शिक्षणाने महत्वाची भूमिका बजावणे महत्वपूर्ण ठरते. या प्रकारे विचार करता शिक्षण व समाज यांच्यातील समन्वयानेच सामाजिक समतोल साधला जात असतो. यासाठी शिक्षण व समाजाचा संबंध दृढ करण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज आहे.

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची वैशिष्टये

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन ही एक आधुनिक, प्रभावी व सर्व क्षेत्रात लागू होणारी संकल्पना आहे. त्यासाठी या संकल्पनेच्या वैशिष्टयांचा विचार करणे आवश्यक आहे. ती वैशिष्टये खालील प्रमाणे आहेत.

१) गुणवत्तेचा सर्वकष विचार :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे महत्वपूर्ण वैशिष्टये म्हणजे यामध्ये संस्थेच्या गुणवत्तेचा सर्वकष विचार केला जातो. गुणवत्ता वाढीसाठी लागणारे सर्व प्रकारचे घटक, विचार प्रवाह, मानवी व भौतिक सुविधा या सर्वांचा उपयोग सर्वार्थाने केला जातो. संस्थेच्या अथवा व्यक्तीच्या प्रत्येक अंगांचा व कौशल्यांचा पूर्ण अभ्यास करुन त्याच्यातल्या त्रुटी व उणिवा दूर करुन त्यातील सुप्त क्षमता व कौशल्ये विकसीत करण्यासाठी विशेष प्रक्रिया राबविली जाते. यामुळे या व्यवस्थापनात गुणवत्तेचा सर्वकष विचार होत असतो.

२) अभ्यासक्रम विकास :-- आजच्या आधुनिक काळात नवनवीन शैक्षणिक प्रवाहांचा समावेश अभ्यासक्रमात करावा लागत आहे. वर्तमानामध्ये असणारी आव्हाने व भविष्यात येणारी आव्हाने यांना तोंड देवू शकतील असे विद्यार्थी निर्माण करण्यासाठी तसेच आधुनिकीकरणाशी समन्वय साधणारा अभ्यासक्रम विकसीत करणे काळाची गरज ठरत आहे. या दृष्टीने गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात अभ्यासक्रम विकसीत करण्यासाठी विशेष प्रयत्न व विचार केले जातात. साहजिकच या व्यवस्थापनात आधुनिक असल्यामुळे अभ्यासक्रमाचे विकसन राष्ट्र व समाजाच्या गरजा तसेच जागतीक तुलना यांचा विचार करुन केले जाते.

३) अध्ययन अध्यापन व मूल्यमापनातील संशोधनाचा विकास व विस्तार:-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात शिक्षणक्षेत्रातील संशोधनावर विशेष भर दिला जातो. अध्ययनाचा शास्त्रीय विचार करुन अध्ययन अधिकाधिक सुलभ व सोपे कसे करता येईल ? अध्यापन प्रक्रिया अधिकाधिक विद्यार्थीकेंद्रीत कसे करता येईल? नवनवीन अध्यापन कौशल्ये व पध्दती कशा विकसीत करता येतील? शिक्षणातील मूल्यमापनाची प्रक्रिया अधिकाधिक निर्दोष, पारदर्शक व वस्तुनिष्ठ कशी करता येईल? या सर्व दृष्टीने विविध तज्ञांच्या माध्यमाने संशोधन करण्यावर भर दिला आहे. त्याचप्रमाणे या संशोधन कार्याचा अधिकाधिक विकास करण्याबरोबर शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रात त्याचा विस्तार कसा होईल? याचाही प्रयत्न केला जातो. यामुळे शिक्षणातली गुणवत्ता अधिकाधिक वाढून एक नवीन प्रभावी शिक्षण प्रक्रिया गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनामुळे विकसीत होत आहे.

४) विद्यार्थी सहाय्यक सेवा संघटना व व्यवस्थापन :-- देशातील विद्यार्थ्यांच्या विविध संघटना आहेत. या संघटना विद्यार्थ्यांचे प्रश्न, समस्या सोडविण्यासाठी सतत कार्यरत असतात.या संघटनांच्या व्यवस्थापनाला खुप महत्व आहे. या संघटनांचे व्यवस्थापन प्रभावी होण्यासाठी, व्यवस्थापकिय प्रक्रिया निर्दोष होण्यासाठी तसेच

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

व्यवस्थापकीय नवनवीन पैलूंची माहिती होण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन सर्वात महत्वाची भूमिका बजावीत असते. कारण गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात विद्यार्थी विकासाचा व कल्याणाचा सर्वांगाने विचार होत असतो.

५) संपूर्ण कार्य एकाच प्रक्रियेचा भाग :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात जी प्रक्रिया राबविली जात असते, त्यामध्ये अनेक भाग दिसत असले, अनेक टप्पे असले, अनेक व्यक्ती यात कार्यरत असले तरी ते विविध भागात विभागलेले संपूर्ण कार्य एकाच प्रक्रियेचे भाग असते. अर्थात गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात प्रक्रिया एकच असते कार्यही एकच असते. फक्त ते विविध टप्यात पूर्ण केले जात असते. हे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे आहे.

६) सर्वांना प्रक्रियेत समान संधी :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट म्हणजे या प्रक्रियेत संस्थेतील प्रत्येक कार्य करणाऱ्या व्यक्तीला त्याच्या कुवतीनुसार व कौशल्यानुसार समान संधी दिली जाते. प्रत्येक मानवी घटक व्यवस्थापनाने सोपविलेली जबाबदारी उत्तम प्रकारे पार पाडीत असतो. अर्थात गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात लोकशाही तत्वाचा पूर्णपणे खऱ्या अर्थाने उपयोग केला जातो. प्रत्येकाला कार्यात समान संधी मिळाल्यामुळे संस्थेच्या विकासासाठी अधिकाधिक प्रयत्न करण्याची वृत्ती जोपासली जात असते. यामुळे संस्थेतील व्यक्तींचाही कौशल्यांचा सर्वांगिण विकास होतो. व त्याबरोबर संस्थेचाही विकास सातत्याने होत असतो.

७) SWOT विश्लेषणाचे उपयोजन :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात SWOT विश्लेषण तंत्राचा पूर्णपणे उपयोग केला जात असतो. SWOT म्हणजे, S-Strength-(शक्तीस्थाने) W-Weakness-(उणिवा) O - Opportunities - (संधी) T-Threats - (धोके)

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात संस्थेच्या सर्व शक्तीस्थानांचा विचार केला जातो. हा विचार करतांना संस्थेतील त्रुटी व उणिवा काय आहेत? याचाही शोध घेतला जातो. हे करत असतांना कार्याच्या व विकासाच्या कोणकोणत्या संधी उपलब्ध आहेत व कोणत्या संधी निर्माण करता येतील हा विचार होत असतो संधी शोधतांना येणारे धोके कोणते असू शकतात व ते कसे येऊ शकतात यांचाही पूर्ण विचार केला जातो. या SWOT विश्लेषणामुळे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन प्रभावीपणे कार्य करीत असते.

८) मानवी घटकच गुरुकिल्ली असतात :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात मानवी घटकच गुरुकिल्ली असतात. अर्थात संपूर्ण प्रक्रियाच मानवी बुध्दीने कार्यरत होत असते. व्यवस्थापक आपल्या कौशल्याने व अभ्यासनेच हे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात राबवित असतात. मानवाशिवाय या संकल्पनेलाच काही अर्थ उरत नाही. त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात व्यक्तीचे सर्वकाही आहेत.

९) सर्व प्रक्रियेत बदल असतो :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात गुणवत्ता विकासासाठी ज्या ज्या प्रक्रिया राबविल्या जातात त्या सर्व प्रक्रिया एकाच कार्याच्या भाग असल्या तरी त्या सर्व प्रक्रियांमध्ये गुणवत्ता वाढविण्यासाठी स्वतंत्रपणे विचार व कार्य केले जात असते. त्यामुळे सर्व प्रक्रियांमध्ये सतत बदल असतो हा

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

बदल सहेतूक केला जात असतो. प्रक्रियातील हा बदल योग्य रित्या सांभाळणे हे सुध्दा एक महत्वपूर्ण कार्य आहे. त्यामुळे सर्व प्रक्रियेत बदल असणे हे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे एक वैशिष्टे आहे.

१०) सातत्यपूर्ण विकासाचा विचार :-- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात संस्थेच्या विकासाचाच सातत्याने विचार केला जात असतो. कारण गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे अंतिम ध्येयच शिक्षणातील गुणवत्तेचा, संस्थेचा तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासाचा या सर्वांच्या विकास करणे हे असते. त्यामुळे प्रक्रियेततील प्रत्येक घटकाचा व त्यातील गुणवत्तेचा सातत्यपूर्ण विकासाचा विचार करणे हे गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे महत्वपूर्ण वैशिष्टे आहे.

संदर्भ सूची

1. पवार ना.ग.:- भारतीय शिक्षणातील आधुनिक विचार प्रवाह
2. पठाण बी.बी. :- व्यक्तिमत्व विकास
3. मर्मर मुखोपाध्याय :- गुणवत्तापुर्ण व्यवस्थापन
4. Torrance E.P. :- Guiding Creative Talent
5. Torrance E.P. :- Education and the Creative Potential
6. Bengalee M. D.:- Quality in Education
7. Marmer Mukhopadhyay :- Total Quality Management\
8. Arcaro Jerome S. :- Quality in Education

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

2019

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 148 ▪ Feb. 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN ENGLISH, MARATHI, HINDI LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES

... Organized by ...

Aadishakti Dhandai Mata Shikshan Prasarak Sanstha's

LATE ANNASAHEB R. D. DEORE ARTS AND SCIENCE COLLEGE

Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule - 424304 (M.S.) India

... Guest Editor ...
Prin. (Dr.) S. R. Patil

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editors ...
Mr. Hemantkumar D. Patil
Dr. V.S. Adhave | Dr. Vanita T. Pawar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

T.S.S. Smt V.U.Patil Arts ... Science College Sakri, Tal...

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 148 : Creative Writing in English, Marathi, Hindi Literature and Translation Studies | February 2019

४१. साहित्य अनुवाद : प्रक्रिया आणि स्वरुप ११५
डॉ. प्रदीप औजेकर

४२. अनुवादित साहित्य संकल्पना व स्वरूप ११८
प्रा. डॉ. रामलीला सुदामराव पवार

४३. 'गाव कुठे आहे या कथासंग्रहातील अभिव्यक्त होणारी सृजनशीलता' १२१
प्रा. गौतम बाबुलल थोरात

४४. सर्जनशील लेखन आणि अनुवादीत साहित्य १२४
प्रा. बी. बी. गायकवाड

४५. अनुवाद साहित्याचे स्वरुप आणि सांस्कृतिक महत्व........ १२७
प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील

४६. अनुवाद प्रक्रिया आणि सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य........ १२९
डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे

४७. साहित्यिक दादासाहेब मोरे यांच्या कादंबरीतील सृजनशीलता – एक दृष्टिक्षेप........ १३१
प्रा. रवींद्र पी. नगराळे

४८. मारुती चित्तमपल्लींच्या साहित्यातील सर्जनशील निसर्गाविष्कार........ १३४
प्रा. सचिन अशोक पाटील

४९. अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य १३५
प्रा. डॉ. माधव कदम

५०. अनुवाद प्रक्रिया आणि सृजनशीलता १३७
प्रा. डॉ. सतीश मस्के

५१. अनुवादित मराठी साहित्याची परंपरा........ १४०
प्रा. शरद तुकाराम आंबेकर

५२. परजा (अनुवादित कादंबरी)........ १४२
प्रा. सुलतान पवार

५३. सृजनशील लेखन आणि अनुवाद १४५
प्रा.डॉ. वसुमती पी. पाटील

५४. प्राचार्य अण्णासाहेब सदाशिव शंकरराव माळी यांच्या साहित्यातून दिसणारी सर्जनशिलता १४७
प्रा. मंगेश पाटील

५५. मराठीतून हिंदी भाषेमध्ये अनुवादित भटक्या समाजातील आत्मकथा : आकलन आणि आस्वाद........ १५२
प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे

५६. ह. मो. मराठे यांच्या कादंबरीतील सर्जनशीलता........ १५५
डॉ. वाल्मिक शं. आढावे

५७. अनुवादप्रक्रिया आणि मराठी सहित्य १५८
डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

५८. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्ती आणि वल्लीतील चितळे मास्तरांचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास १६१
श्री. ज्ञानसागर संतोष सुर्यवंशी

हिंदी

५९. हिंदी महिला कथा साहित्य में कृष्णासोबती की सर्जनात्मकता १६५
प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम

६०. रूपसिंह चंदेल का 'गलियारे' उपन्यास का मराठी में अनुवाद : एक विवेचन १६८
प्रा. डॉ. अनिता नेरे, प्रा. अनिता रोहिदास राजवंशी

६१. अन्य भाषाओं में से हिंदी में अनुवादित साहित्यिक रचनाएँ १७१
डॉ. करूणा दत्तात्रय अहिरे

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 148 : Creative Writing in English, Marathi, Hindi Literature and Translation Studies February 2019

सृजनशील लेखन आणि अनुवाद

प्रा.डॉ. वसुमती पी. पाटील
मराठी विभाग प्रमुख,
व्ही. यु. पाटील कला व
कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय
साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे

संस्कृती आणि समाज यांच्या जडणघडणीत साहित्याचा मोठा वाटा असतो. साहित्यामुळे मनुष्यजीवनात आनंद निर्माण होतो. साहित्यिक हा समाजचा घटक असतो. साहित्यिक समाजाचा सर्वांगीण अभ्यास करतो अर्थात समाजातील जीवनपध्दती, बंधुत्वभाव, निसर्ग, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, इ. सर्व बाबींचा त्यात समावेश होतो. साहित्यिक त्या अभ्यासातून दर्जेदार साहित्य निर्माण करीत असतो. साहित्यिकाने निर्माण केलेल्या साहित्यकृतीतून जो जीवनाशय व्यक्त होतो त्याला सामाजिक संदर्भ असतो. त्या त्या साहित्याचा प्रभाव समाजावर पडतो व त्यातून प्रबोधन ही घडत असते. साहित्य मग ते कोणत्याही भाषेत असो साहित्याचे योगदान हे निश्चितच महत्वपूर्ण आहे. त्याचप्रमाणे साहित्यिकाच्या जडणघडणीत देखील समाजातील विविध घटकांचा हातभार लागलेला असतो.

साहित्यनिर्मिती ही एक अलौकिक घटना असते. साहित्यिकाला प्रतिभा शक्तीची देणगी लाभलेली असते. तसेच संवेदनशीलता, ग्रहणशक्ती, स्मरणशक्ती आणि निवड यांमधून साहित्यिक आपल्या सृजनशील लेखनास प्रारंभ करतो. संवेदनशील मनाची ठेवण वेगळी असते. साहित्यिकाने घेतलेल्या अनेक विध अनुभंवापैकी काही अनुभव त्याच्या 'नेणिवेत' जाऊन बसतात. 'नेणिवे' चे विश्व वेगळे असते. त्यामध्ये सतत वेगवेगळया गोष्टींची भर पडत असते. परंतु जाणिवेच्या पातळीवर एखादी घटना घडल्यानंतर आणि नेणिवेच्या विश्वातील वेगवेगळया गोष्टी एकत्र येतात व अनुभवांचे अनुभूतीमध्ये रुपांतर होते. साहित्यिकांना आलेल्या अनुभवांना भावना, विचार, सौंदर्य यांची जोड मिळते आणि अनुभवांची अनुभूतीत झालेले रुपांतर ही विलक्षण बाब ठरते ती म्हणजेच सृजनात्मक लेखनाची सुरुवात होय. अनेकदा ही प्रक्रिया इतक्या वेगाने होते की, साहित्यिकास देखील त्याची कल्पना नसते.

मन:शक्तींशी ग्रहण, मनन, स्मरण, निवड या सर्व क्षमतांचा संबंध येतो तेव्हाच सृजनात्मक लेखन निर्मिती होते. तसेच या लेखनाच्या निर्मितीसाठी मात्र त्या त्या भाषिक पर्यावरणाच्या, संस्कृतीचा विचार देखील तितकाच महत्वपूर्ण ठरतो. अनुभवांचे अनुभूतीत रुपांतर होणे आणि त्या अनुभूतीला शब्दांत मांडणे किंवा अभिव्यक्त करणे मात्र तारेवरची कसरत असते. अनुभूतीची अभिव्यक्ती पुढे जाऊन व्यापकरुप धारण करीत असते. साहित्यिक हा सृजनाचा फक्त साक्षीदार असतो. सृजनशील लेखकांचे संस्कार, त्याची जीवनदृष्टी, समाज, समाजातील चाली-रीती, रुढी-परंपरा, तत्वज्ञान, समजुती या सर्व गोष्टींचा परिणाम त्याच्या सृजनशील लेखनावर होत असतो सृजनशील लेखन हे मनाचा एक विशिष्ट ठसा घेऊन अवतरत असते आणि त्या मनात उठणाऱ्या विविध भाव तरंगांचा संबंध समाजव्यवस्थेशी असतो. तसे पाहिले तर साहित्यिक हा समाजाचा घटक असल्यामुळे त्या त्या सृजनशील लेखनावर त्या सामाजिक पर्यावरणाचा प्रभाव त्यावर असतो हे मान्य करावे लागते तरी देखील त्या साहित्यिकाला, अनुभवाच्या शब्दरुपासाठीचे स्वातंत्र्य असते. आशय मांडणीसाठी देखील तो आपल्या स्वातंत्र्याचा वापर करीत असतो कारण त्या त्या सृजनशील लेखनातील अनुभूती ही फक्त साहित्यिकापुरती मर्यादित नसुन ती सहजपणे लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठीच असते. प्रत्येक संवेदनशील मनाने त्याची नोंद घेतली पाहिजे अर्थात सृजनशील लेखनाचा प्रवास म्हणजे अनुभव अनुभूती आणि अभिव्यक्ती असा होय.

सृजनशील लेखनाचा जो प्रवास आहे त्या अनुषंगाने अनुवाद प्रक्रियेच्या बाबतीत मात्र उलट प्रवास असतो काहीसा गुंतागुंतीचा पण असतो. अनुवादामध्ये एका भाषेकडून अनुभूतीकडे आणि त्याच अनुभूतीतून दुसऱ्या भाषेकडे असे असते. अनुवाद एक प्रकारचा शोध असतो, प्रक्रिया असते. अनुवाद करण्यासाठी जिज्ञासा असावी लागते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात जगाला खेडयाचे स्वरुप प्राप्त झाले असुन निरनिराळी भाषा बोलणारे लोक त्यांचे विचार जाणुन-समजून घेण्यासाठी आज अनुवादाची अनिवार्यता जाणवु लागली आहे. अनुवादासाठी इतरांच्या जीवनपध्दती, वैचारिकता याबद्दल जिज्ञासा असावी लागते. अनुवाद प्रक्रियेचा हा पहिला टप्पा असून ती अनुवादाची प्रेरणा ठरते. अनुवाद प्रक्रियेसाठी समता, नम्रता, सहानुभूती या सर्व गुणांचा अंतर्भाव त्या अनुवादामध्ये असावे लागतात. वेगवेगळया भाषामध्ये ज्ञान-विज्ञान, साहित्य कला इ. क्षेत्रात काय चालले आहे त्याची माहिती घेण्यासाठी अनुवादाची आवश्यकता असते. प्रारंभी अनुवादामुळे काय घडु शकते हे पाहिले तर लक्षात येते की, अनुवादातुन आत्मपरीक्षण होत असते. आपली भाषा, आपले साहित्य कुठे आहे. अर्थात त्यांच्या मर्यादा लक्षात येतात त्यादृष्टीने अनुवादामुळे स्वतंत्र चिंतन आणि स्वतंत्र सृजनलेखन कार्यास गती मिळते. सृजनात्मक साहित्याचा संबंध समाज आणि संस्कृतीशी असतो. त्या अनुषंगाने त्या सृजनशील लेखनाचा अनुवाद करतांना देखील संस्कृतीशी जवळचा संबंध येतो. किंबहुना एका भाषिक संस्कृतीचे दुसऱ्या भाषिक संस्कृतीत येणे यालाच अनुवाद प्रक्रिया असेही म्हणता येईल. भारतीय संस्कृती विविधतेने नटलेली आहे. संस्कृती भाषा आणि साहित्य हे एक वर्तुळ आहे. तेव्हा अनुवादकाने ते वर्तुळ एका बिंदुपासुन प्रारंभ करुन अनुवादाचा प्रवास पुर्ण

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

करणे आवश्यक असते. अर्थात ज्या भाषेतील साहित्याचा अनुवाद करावयाचा असेल त्या भाषेचा, समाजाचा, संस्कृतीचा खोलवर असा परिचय करुन घेणे आवश्यक ठरते.

अनुवादक हा वेगवेळया भाषांमधील साहित्याचा जेव्हा अनुवाद करतो तेव्हा त्याच्याकडून दोन संस्कृतींना जोडण्याचवे कार्य पार पडत असते दोन वेगवेगळया भाषांचे ज्ञान, जीवन पध्दतींचे ज्ञान, समाजव्यवस्थेचे ज्ञान त्या अनुवादकाला असल्यामुळे जणू अनुवादक एक सांस्कृतीक चळवळीमध्ये सहभागी होतो. एक सांस्कृतीक दूत म्हणून काम करतांना अनुवादकास अनेक अडचणी येतात कारण वेगवेळया संस्कृतीमध्ये भेद, आव्हान, समस्या याची जाण नसेल तर त्या अनुवादाला योग्य न्याय देता येऊ शकत नाही. अनुवादक हा केवळ दोन वेगवेगळया भाषेचा तज्ज्ञ असला म्हणजे काम होत नाही तर उत्तम वाचक, संवेदनशील, मर्यादा ओळखून संस्कृतीचा परिचय असणे आवश्यक आहे. अनुवादक साहित्याचा अनुवाद करीत असतो तेव्हा त्या साहित्याला नवी दिशा देतांना भावनिक व वैचारिक पातळीवर विचार अनुवादकाला करणे आवश्यक आहे प्रत्येक साहित्यातील वैशिष्ट्यानुसार त्यातील भावविश्वात बदल होत असतो. सूक्ष्मपणे त्या भावतरंगांना ओळखून अनुभूतीच्या नाविन्यपूर्ण क्षेत्राचा अभ्यास अनुवादकासाठी आवश्यक आहे.

अनुवादकाला लेखकापेक्षा वेगळी भूमिका पार पाडावी लागते त्याचे कार्य वेगळयापध्दतीचे असते. लेखक जेव्हा लेखन करतो तेव्हा त्याला अभिव्यक्तीचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. सृजनशील लेखन करणाऱ्या लेखकास किंवा प्रतिभासंपन्न लेखकास मुक्तपणे लिहणे ही एक तळमळ असते. तसे स्वातंत्र्य अनुवादकाला मात्र नसते. कारण अनुवाद प्रक्रियेत अभिव्यक्ती पासुन अनुभूतीकडे प्रवास असतो त्याची जाण अनुवादकाला सतत ठेवावी लागते. तसेच लेखन आणि अनुवाद या दोघांमागील प्रेरणा भिन्न असतात. लेखन संपल्यानंतर अनुवादाला प्रारंभ होतो. कधी कधी साहित्यातील आशयाचा समाजावर विघातक परिणाम होणार असेल तर तसे साहित्य अनुवादासाठी निवडावे की नाही हा प्रश्न देखील अनुवादला समोर उभा राहतो. तेव्हा तारतम्य भाव जपून अनुवादाची पथ्ये, तत्व पाळून अनुवाद प्रक्रिया पार पाडणे आवश्यक आहे. कधी तरी अनुवादकास काही प्रमाणात किंवा काही ठिकाणी स्वातंत्र्याची गरज भासत असते कारण अनुवादकाला त्या साहित्यकृतीला अधिक निर्दोष करुन वाचकासमोर आणावयाचे असते. सृजनात्मक साहित्याच्या वेगवेगळया वाङ्.मय प्रकारांचा अनुवाद करतांना अनुवादकास वेगवेगळया अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यादृष्टीने लेखक आणि अनुवादक यांच्यात सामंजस्य असणे आवश्यक असते लेखकाने अनुवादकाच्या अडचणी जाणून घेतल्या पाहिजे केवळ भाषिक ज्ञानाच्या जोरावर सृजनशील साहित्याच्या अनुवादाला योग्य न्याय देता येत नसते.

साहित्याचा उद्देश मानवी मनाला अधिक समृध्द, उदात्त, संवेदनक्षम करणे व त्याचा सकारात्मक परिणाम समाजावर व्हावा हा असतो तोच उद्देश ही अनुवादाचा देखील असतो. साहित्य हे जीवनमान आहे साहित्य हे जीवनाच्या कुशीतूनच जन्माला येते. मानवी जीवनातील शाश्वत मूल्यांवरच साहित्याची उभारणी झालेली असते त्यामुळेच माणसा-माणसांमधील हितसंबंध, भाव-भावना, यांचे चित्रण देखील साहित्यामधून केलेले असते. साहित्याचा जीवनाशी असलेला अनुबंद साहित्याला नित्यनूतन चिरंतन ठेवत असतो. अनुवादाच्या प्रक्रियेतून हे अबाधित ठेवण्याची जबाबदारी अनुवादकाची असते.

साहित्यात समाजदर्शन किंवा जीवनदर्शन घडणे अपरिहार्य आहे. जीवन अर्थपूर्ण जगहे हा जसा जीवनाचा क्रम-नियम आहे तसेच साहित्याच्या बाबतीत देखील म्हणता येईल की, साहित्य हे जगणे व त्याचा अर्थ लावणे असे वैशिष्ट्य जर का साहित्यलेखनाच्या बाबतीत स्वीकारले तर त्या साहित्याचा संबंध केवळ मानवी जीवन, समाजाशी न राहता त्याला वैश्विक रुप प्राप्त व्हायला वेळ लागत नाही कारण शेवटी साहित्य हे अखिल मानवी मनाला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मानवीजीवनातील गुंतागुंत, प्रश्न-समस्या त्यावरील उपाय या सर्व बाबींना मांडणे साहित्यात आवश्यक आहे त्या अनुषंगाने असे मांडता येईल की, साहित्याचा जो उद्देश आहे तोच उद्देश ही अनुवादाचा असतो. दोघांच्या बाबतीत एक साम्य आहे की, संस्कृती, मानवता, भाषा यांना जोडण्याचे काम त्यांना करावया... आहे. भिन्न भिन्न संस्कृती, भाषा यांनी ओळख करुन देण्यासाठी दूत म्हणून अनुवादक काम करीत असतो. साहित्य संस्कारातून मानवी मन अधिक विशाल, व्यापक, आणि मानवता माणुसकीच्या अधिक जवळ जात असते. अनुवाद प्रक्रिया पार पाडीत असतांना मात्र अनुवादकाला काही बंधने पाळावी लागतात.

सृजनात्मक साहित्याची अनुवाद प्रक्रिया म्हणजे अनुवादका समोर मोठे आव्हान असते विविध विषयांचे ज्ञान, मानवी मनाचे पैलू, जिज्ञासा, पूर्वग्रह मुक्त दृष्टिकोण, भिन्न-भिन्न संस्कृतीमधील आव्हाने, मर्यादा या सर्व गोष्टी ओळखून त्याचे पदर सांभाळून मूळ आशयाला बाधा न लागता अनुवादकाला अनुवादाचे कार्य पार पाडावे लागत असते. कारण अनुवाद हे ज्ञान व्यवहाराचे एक प्रभावी माध्यम आहे आज त्याची नितांत आवश्यकता आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात सामाजिक, सांस्कृतिक अभिसरणासाठी अनुवाद्याचे योगदान महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. साहित्य विचार : भालचंद्र खांडेकर.
२. अभिनव काव्य प्रकाश : रा. श्री. जोग.
३. साहित्याची भाषा : भालचंद्र नेमाडे.
४. ऐहिक माझे : संपा. डॉ. शेषराव मोहिते.
५. साहित्यशास्त्र : स्वरुप आणि समीक्षा : डॉ. वसंत पाटणकर.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

Journal No.: 48514

ENT ARCHITECTURE IN KHANDESH

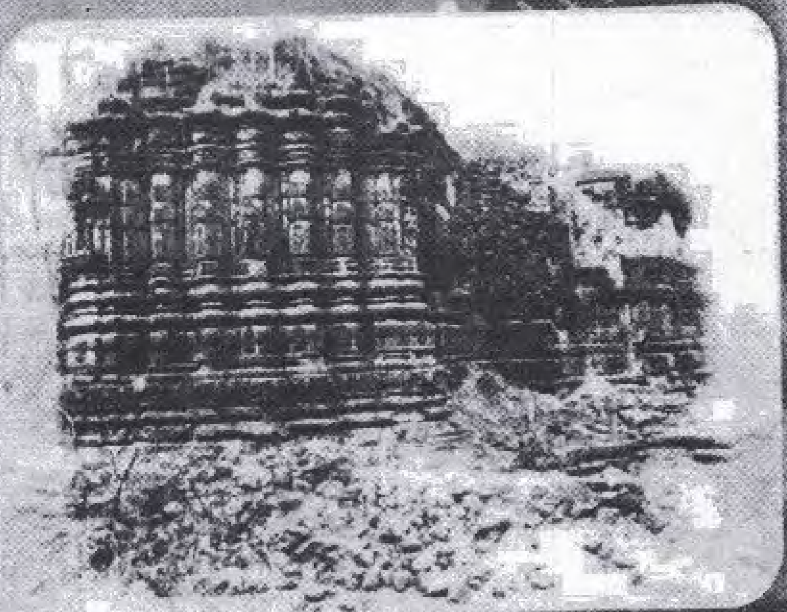

Dr. Desale Vijay Kautikrao

Late V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Sci college, Sakri Dist-Dhule (MS).

ABSTRACT: Khandesh has great heritage of tradition and culture. Architecture of Khandesh is same like the architecture of.....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save Tree ... Save World
ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 8, Issue -8, May -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	**Knowledge on Attention Deficit Hyperactivity Disorder among Pre-Primary Teachers** Udayasree S. B. and Dr. Deepa R. P.	1
2	**Women Empowerment Through MGNREGS : A Case Study of Lalgola Block, Murshidabad.** Dibyendu Das	7
3	**Religion and Culture : Feminist Social Thought and Action in India** Dr. S. Maya	19
4	**An Empirical Analysis in Finding The Optimal Solution through Assignment Problem** Dr. Puneet Sethi , Dr. Satyendra Arya and Dr. Rajiv Verma	29
5	**Relationship between Emotional Intelligence and Stress of Student Teachers** Dr. Suresh K. J.	35
6	**Ancient Architecture In Khandesh** Dr. Desale Vijay Kautikrao	45
7	**Tourists Behavior, Growth and Development of Tourism in Mysore Region of Karnataka** K. Somashekara and Dr. P. Jayashree	49
8	**Tools and Processes of Urbanization: A Case Study of Siliguri and Bagdogra of North Bengal, India** Arkapratim Changdar	57

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.D.
Scanned by CamScanner

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 8, Issue -7, April -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	**Gandhi's Work On Women Empowerment** Dr. Desale Vijay Kautikrao	1
2	**जिद्दू कृष्णमूर्ति के शैक्षिक विचारों का अध्ययन** सत्यप्रकाश तिवारी , डॉ. रतन कुमार भारद्वाज	5
3	**The Origin of Non – Alignment Movement – A Study** Dr. P. Thangamuthu	15
4	**Impact of Quit India Movement on Rayalaseema – A Review** C. Baba Fakardhin	21
5	**Impact of Foreign Institutional Investors and Domestic Institutional Investors on Indian Stock Market** Dr. Annesha Saha and Dr. Sujit Deb	27
6	**Anita Desai's *Bye-Bye Blackbird:* A Crest of Cross-Cultural Conflict** Dr. B. Srinivasulu	33
7	**Feministic Consciousness: A Scrutiny of Hemingway's *To Have And Have Not*** Dr. I. Rufus Sathish Kumar	37
8	**Role of Employees in an Organization** M. V.Ravishankar and Dr. M. Nazer	43
9	**Public Administration and Liberalisation, Privatisation an[illegible] Globalis[illegible]ion (LPG)** Dr. M. Ramana Reddy	45

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

ANCIENT ARCHITECTURE IN KHANDESH

Dr. Desale Vijay Kautikrao

Late V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Sci college , Sakri Dist Dhule (MS).

ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514
VOLUME - 8 | ISSUE - 8 | MAY - 2019

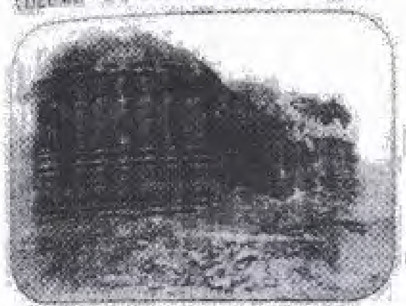

ABSTRACT:

Khandesh has great heritage of tradition and culture. Architecture of Khandesh is same like the architecture of Khajuraho, Ajanta and Elora caves. This great art is because of Sculptors Therefore I have chosen the role of the Sculptors in architect. of khandesh for my research paper.

KEYWORDS: *great heritage of tradition and culture , Architecture.*

INTRODUCTION

To find out the ancient life of Sculptors of Khandesh is aim of this paper. It will provide the social ancient knowledge to modern people. It will be useful in future also. I have collected data for research paper by direct visits and from books and magazines.

Political Support to Sculptors.

There were many rulers in Khandesh region, who supported Sculptors and their art in khandesh, they are as follows.

Erambdev[1080 to 1110] I.e. ruled, Ramchandra alies Ramdev [1106 to 1193] and Krushna Kanhardev [1176 to 1254][1]

The real promoters of architect in Khandesh were above mentioned three rulers.

A) Balasane Inscription :-

There are lot of ancient temples in village and also a monestary like building on the border. There is inscription of 7 lines on the entrance of this village. It's language is Sanskrit and date is mentioned as 1106 and it is mentioned in 'Bombay Gazzetear' It shows that this inscription may be carved in the region of Raja Ramchandra / Ramdev. This inscription is carved on Rajmatha. This monestary might be built for the worshiper Brahnins. But this temples are from the period of Yadavas king Erambdev.[2]

B) Methi:-

Jogeshwari yatra of Jogshlu is known as Goddes of 18 Kula's Goddess. This temple is from Yadav period. The inscription of temple gives us Information about temple. The language of this inscription is 'Sanskrit' which is incorrect. The dates of this inscription is shake- 1176 Monday, 23 April,1254 [3]

On the inscription of Yadav, name of Krishna is Found as Kanhardev and Kandhar. Krishna attacked on Mavale of Madhya-pradesh in 1250 and defeated them. According to king Sculptors inscribed the following lines on the temple. [4]

The reference of Mavle is also found on the inscription of 1252 and 1253.

It is mentioned that half of kurukwade village is donated to temple and half is donated to 24 Brahmins Kashyap Gotriya siddha Sarswat" has prepared this inscription Now I want to show the best examples of three temples made by Sculptors. Following temples show the inner art of Sculpture.

C) Devlane:-

Devlane village is situated at the

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

east direction of Satana. Jogeshwari Shiv temple is situated at north direction of Devlane river on the bank of Dodhyad river. After some days Sculptors were migrated to the bank of river even today it's parts are found. Once upon time there was ruler Devsing. Therefore this village is called as Devlane. All these three temples have similar or identical architecture. It was done by skilled and expert architects. Certain rules were introduced for sculptors from Kautilya Period, which were binding even for the sculptors 12th century also.

Unlike the information of various things there is reference of images in the books of Kautilya's 'Arthshastra'. He has mentioned about the appointment of president for the group of sculptors and that was called as ' Ganikadhyakha, Ganikadhyakha kept watch on prostitutes and it's related an Ganikadhyakha was making arrangement of specific arts and skills. [5]

The rules for Sculptures were made From 350 B.C. but these rules were about to keep watch in the middle age and so we found Sensuousness in the art of temples .

Kasare inscription of Saindrak Allbhakti has mentioned in his metal inscription that I am donating 50 Nivartane land to sculptors, Brahmins and worshiper of temples. [6] It shows sculptors were patronized by government and the responsibility of nourishing sculptors was of society sculptors were the superior artist in all other artists.Therefore they were getting proper livehood

The date of inscription is (Kalchari) Savant 404 Ashadhi Amavasya and in incorrect Sanskrit language.

According to ancient historians, image is a science Various shapes are given to the object of gold, silver and other metals is called as image . Along with this stones are carved that is called as image [7]

There were certain rules in Naradsmruti for sculptors. It proves that ancient kings had introduced various strict rules for sculptors (image makers)there was a group of sculptors in ancient and that reference is found in modern period . It is also called as 'Shreni' the training of image making was given by trained Sculptors at there homes. some people were inviting sculports there homes for sculpture. Even the reference of shreni in Buddha books and smruthi granths. Some shilp shreni are businessmen, farmers, artists, herdsmen, dancers, musicians , soldiers , prists etc.

*** The Role of Sculptors in Society :-**

After the decline of vedic religion there was growth of Jain and Buddha religion Sacrifice is peculiarity of Jain and Buddha religion . It developed the feelings of possessiveness in sex. In the same period there was revival of Hindu religion .ultimately ,there was impact of Hindu religion. The members of Hindu religion paid more attention towards temples. These temples were the centre of knowledge. It gave the knowledge of drawing , architecture, Sculptors(idol making)etc. The examples are cited above More importance was given to images(idols).The images are of 1) Devi Jogeshwari 2) Vishnu 3) ganika 4)dancers 5)musicians 6)drum players along with those images there are the images of sexually engaged couples. These images of sexual intercourse prove that their sex making is not physical but spiritual. There are the feelings of surrender on faces of couples. There is perfect clarity in images which highlights that these images might crafted after thousands of images

The efforts taken for images show that society of that time was in favour of this because society looked at it by knowledge point of view. Therefore even today after entry in Brahmahcharya ashram to Gruhasthashram newly married couple go to temples. This tradition of achieving knowledge has been continued from thousands of years. So in that age Sculptors and sculpture have importance

REFERENCE BOOKS

1) Shah M.B., Khandesh Sanskrit Itihas VOl-3. P.249
2)Ancient India.,Maharastra public.(vol-1) p.427.
3) Khare G.d. Dakshinkhya Madhayugin Itihasachi Sadhane, part-1, Pune-1930 P.51
4)Singh sunita., ancient India (Education policy)Radha publication new Delhi P-130
5) Dakshin Madhayugin Itihaschi Sadhane vol-3 PP.66.EIXXIII, PP.19FF
6)Shah M.B.,Khandeshcha Sanskrit Itihas vol-3/213 220 Basham

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

Basham A.L. The Bandar that India (1959)

a) The following Picture Situated at Balasane,Methi and Devlane.

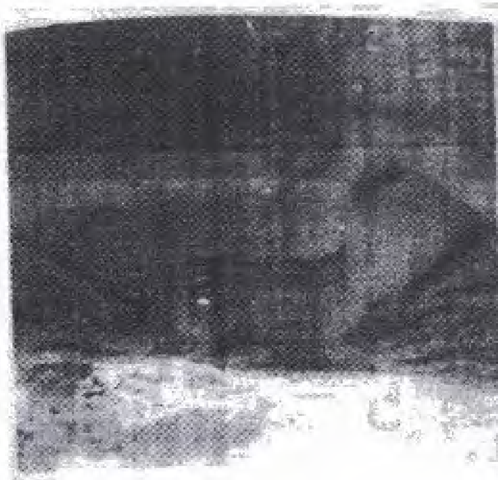

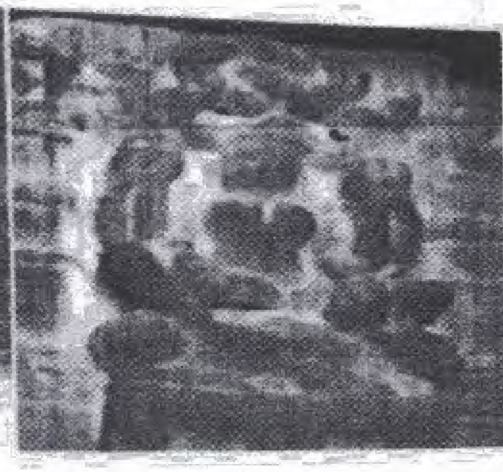

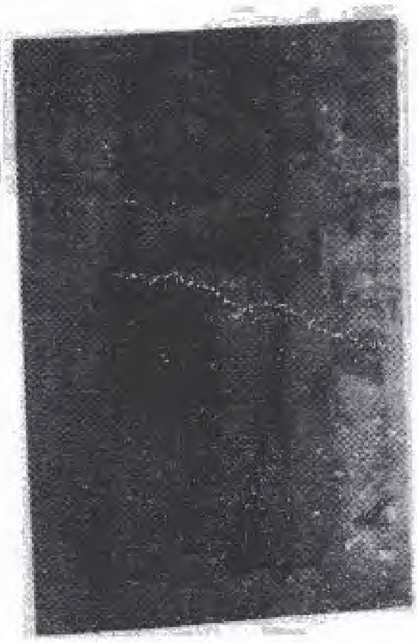

Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science
Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Scanned by CamScanner

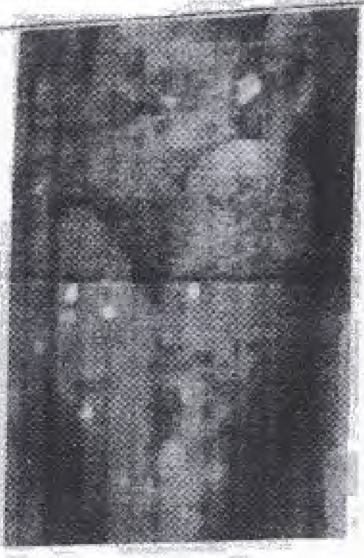

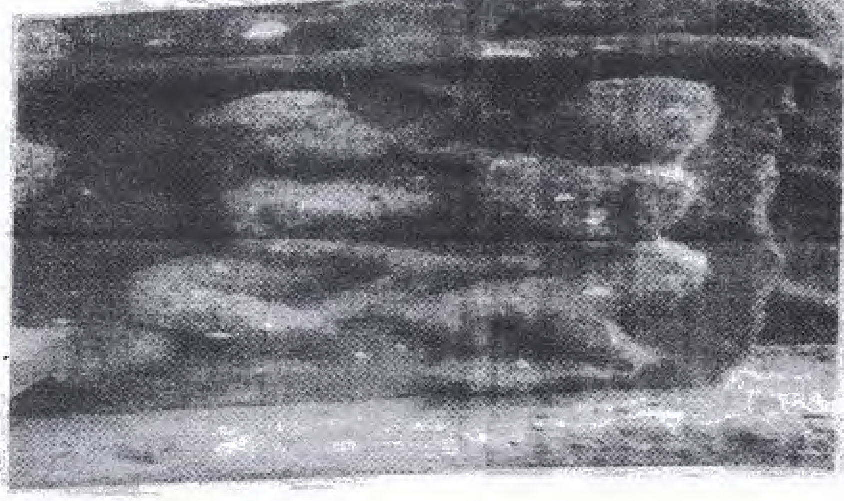

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)
Volume - 8 | Issue - 5 | February - 2019

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

UGC APPROVED Journal No. 48

छत्रपती शिवाजीचे मोगल संबंध

डॉ. देसले विजय कौतीकराव

श्रीमती वि. उ. पाटील कला व कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय

प्रस्तावना : आज इतिहासकारांमध्ये व समाजामध्ये छत्रपती शिवाजी राजे ... राज्यकर्ता मराठा राज्याचा राजा अशी प्रतिमा होत चाललेली आहे.........

T.S.S.'s Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

Scanned by CamScanner

12 Academic Procrastination Among B.Ed. Students 53
Manish Agrawal and Mohammad Parvez

13 Perception Of Classroom Communication Barriers Of The Undergraduate Students Of General Degree Colleges: Its Relationship With And Prediction From Their Attitude Towards Communication Skills 59
Subhas Chandra Roy and Suman Jana

14 Ethical Background Of Jainism 71
Dr. Doreswamy

15 छत्रपती शिवाजीचे मोगल संबंध 75
डॉ. देसले विजय कौतीकराव

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2019

छत्रपती शिवाजीचे मोगल संबंध

डॉ. देसले विजय कौतीकराव
श्रीमती वि. उ. पाटील कला व
कै. डॉ. बी.एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री (धुळे)

प्रस्तावणा :-

आज इतिहासकारांमध्ये व समाजामध्ये छत्रपती शिवाजी राजांविषयी फक्त महाहराष्ट्राचा राज्यकर्ता मराठा राज्याचा राजा अशी प्रतिमा होत चाललेली आ. आपण ऐतिहासिक साधनांची उपलब्धता करुन शिवाजीचे राज्य हे महाराष्ट्र पुरते मर्यादीत नसुन ते संपुर्ण हिंदुस्थानात हिंदवी राज्य निर्मीतीच्या उद्देशाने होते हे स्पष्ट होते. त्यांनी अनेक लढाया जींकल्याअसतील तरी त्यांच्या लढयापेक्षा त्यांची मोगल, अदिलशाही, निजामशाही यांच्या बरोबर जी धोरणे होती त्यात त्यांचे खरे अधिराज्य दडलेले आहे. थोडक्यात अफजल खान वध, शाहीस्तेखान प्रकरण या घटनांपेक्षा त्यांनी आग्रा भेटीच्या वेळी जो आपला बाणा दाखविला त्यातुनच खऱ्या अर्थाने उत्तर भारतात नवचैतन्य निर्माण होवून मोगलांविरोधात अनेक राज्यकर्ते हिंदवी स्वराज्यासाठी लढू लागले. त्याचे एक उदाहरण म्हणजे छत्रलाल बुंदेल होय. शिवाजीचे राज्य हे मराठ्यांचे राज्य नसुन ते हिंदवी स्वराज्य होते ते सबंध हिंदुस्तानासाठी प्रेरणादायी स्वराज्य होते. थोडक्यात उत्तरेकडील छत्रसालाने जिंकलेला उत्तर प्रदेश (बुंदेलखंड) मध्यप्रदेश (माळवा) ही छत्रपतीची प्रेरणा होती. स्वतः छत्रपतींनी जिंजीपर्यंत चाल करुन दक्षिण भारत जिंकला होता ही मराठी राज्याची निर्मीती नाहीतर उत्तर भारतीयांप्रमाणे समतुल्य राज्य निर्माण करण्याचा अंतर्भाग होता. म्हणुन मी माझ्या शोध निबंधात छत्रपती शिवाजीचे उत्तरेकडील धोरणावर प्रकाश टाकत आहे.

उत्तरेकडील धोरण :-

शिवाजीचा मोगलांशी प्रथम संबंध शहाजी राजांना अटक झाल्यापासुन येतो. विजापूर दरबार आपले म्हणणे ऐकत नाही हे समजताच शिवाजीने मोगलांचे दडपण आणून आपल्या वडीलांची सुटका करणेचे हेतुने शहजादा मुराद बक्षी याचेशी बोलणी करुन आपल्या वडीलांची सुटका करुन घ्यावी या उद्देशाने पत्र व्यवहार केला. शहजाद मुरादने शिवाजीस आपला वकील आमचे कडे पाठवा असे पत्रातुन नमुद केले व या अनुशंगाने शिवाजीने रघुनाथ पंत कोरडे यास आपला वकील म्हणुन दिल्लीस पाठविले.[1] शिवाजी मोगलांशी मैत्रीचे संबंध निर्माण करुन अदिलशहाशी संघर्ष करेन ही भिती निर्माण झाल्यामुळे अदिलशहाने शहाजीची सुटका १६/५/१६४९ रोजी केली.

तदनंतर ३/११/१६४९ ची शाहजादा चे पत्र शहाजीस आले की तुमची मोकळी करण्याविषयी शिवाजीने लिहीले आहे हल्ली आम्ही देल्ली कडेस जात आहो हुजूर पावल्यावर तुमचे विषयी अर्ज करुन बंदोबस्त करुन देऊ. तुमचा हितबारी वकील पाठवावा.[2] ही घटना झाल्यानंतर शिवाजी मोगल सबंध थेट १६५७ रोजी झाला तो शिवाजीचा मोगलांशी पहिला संघर्ष होता, त्यात शिवाजीने जुन्नर व अहमदनगर छापा घालणे होय. या छाप्यात मराठ्यांनी ११ हजार होन, २०० घोडे, जवाहिर, कापड, वगैरे पुष्कळ सामान लुटून नेले.[3] ही लुट झाल्यामुळे औरंगजेब संतापला व त्याने आपल्या फौजा शिवाजीच्या प्रदेशात पाठविल्या नासिरीखानास तसा आदेश केला. परंतु पावसाळा जवळ आल्यामुळे शिवाजीचा बंदोबस्त करणे नासिरीखानास कठीण होते. तेव्हा सन १६५७ च्या सप्टेंबरास मोगलांचा व विजापुरकरांचा तह झाला म्हणुन आपणही मोघलांशी नमते घ्यावे या दृष्टीने शिवाजीने रघुनाथपंत यास नासिरीखानाकडे व कृष्णाजी भास्कर यास औरंगजेबाकडे पाठविले याच काळात औरंगजेबाला दिल्लीत जाण्याच्या धांदळीमुळे त्या विषयी बोलणी झाली नाही.

उत्तरेत जात असतांना औरंगजेबाने आदिलशहास पत्र लिहून शिवाजीस डोंगरी भागात ठेऊ नये असे सुचविले. होत असेल तर त्यास कर्नाटकात पाठवा असा सल्ला औरंगजेबाने पत्राद्वारे दिला. तसेच कित्येक मराठा सरदारांना तो उत्तरेला जातांना सोबत घेऊन गेला यावरुन औरंगजेब दक्षिणेला कोणताही गोंधळ होऊ नये याची काळजी घेत होता. मात्र शिवाजी आपले स्वराज्य वाढविण्यासाठी नवनवीन योजना

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
Scanned by CamScanner

आखून विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजामशाही व मोगल यांच्यातल्या आपआपसातल्या वैमनस्याचा फायदा घेऊन राज्य वाढवणे हे ठरवून चुकला होता. औरंगजेब उत्तर भारतात गेला व शहाजानला आग्रा येथे बंदीस्त केले तरीही शहाजान बंडाळी करेल व आपल्या हितचिंतकांमार्फत आपल्याला नेस्तनाबुत करेल ही भावना औरंगजेबाच्या मनात होती म्हणून तो अस्वस्थ होता. या अस्वस्थतेच्या काळात दक्षिणेला साम्राज्य विस्तार करणे शिवाजीला पोषक होते म्हणून सन १६६६ पर्यंत म्हणजे शहाजांच्या मृत्युपर्यंत मोगली प्रदेश ताब्यात घेणे शिवाजीचे लक्ष होते.

दिल्लीस जातांना औरंगजेबाने आपला वडिल मुलगा मुअज्जम यास मागे कारभारावर ठेविले होते (१६५८) तत्पुर्वी औरंगजेबाने रायबागन हीस दक्षिणेची जबाबदारी दिली होती तीचे घराणे दक्षिणेतील उदय रायजी हा दिल्ली दरबाराशी प्रामाणिक होता. त्याने अकबराच्या काळातच आपल्या निष्ठा दर्शविल्या होत्या त्यानंतर हे घराणे तसेच मोगल दरबाराशी प्रामाणिक राहीले. औरंगजेबाच्या काळात सन १६३७ मध्ये जगजीवन यास देशमुखीची सनद मिळाली त्याच्या नावाने औरंगजेबाने जगजीवनपुरा नावाचे शहर बसविले आजही ते अस्तीत्वात आहे. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची पत्नी राजव्याघ्री (राम बागन) असा किताब मिळाला. तीने सन १६६० मध्ये शिवाजीचे कारतल्बखानाशी उंबरखिंडीत युध्द झाले त्यात या राज्यव्याघ्रीने मोगलांचा बचाव केला. या विजयानंतर शिवाजीने आपला सर सेनापती नेताजी पालकर यास मोगलांवर नजर ठेवण्यास सांगीतले त्या काळात शिवाजीने तळ कोकण जींकुन घेतला.[४] राज्यारुढ झाल्यावर त्याने शाहिस्तेखानाची नेमणुक इकडे केली (१६५९) कारतल्बखानाचा पाडाव झाल्यावर शाहिस्ताखानने दुसरी मोठी फौज मे १६६१ पाठवून कल्याण व तदनंतर प्रदेश काबीज केला. म्हणून शिवाजीने नेताजी पालकर यास मोगलांच्या मुलखात स्वारी करुन लुट मिळविण्यास सांगीतले नेताजीने मोगल प्रदेश लुटून टाकला त्या दरम्यान रात्रीछापा घालुन शिवाजीने शाहिस्ताखानास पुण्यामधून पळवुन लावला.[५] पुढे शिवाजीने खानाची दुर्दशा केल्यावर ता. १३ मे १६६३ रोजी औरंगजेबाने त्यास बंगालात बदलून पुन्हा आपल्या मुलास दक्षिणच्या कारभारावर पाठविले आणि त्याच्या मदतीस सन १६६४ ते महाबतखानची नेमणुक केली. नंतर सन १६६५ ते जयसिंहाची नेमणुक झाली तेंव्हा मुअज्जम परत गेला. विजापूरकरांकडून जयसिंहाचा पराभव झाल्यावर पुन्हा शहाजाद्याची नेमणुक ता. ०३ मार्च १९६७ रोजी झाली त्याच्या जोडीस जयसिंह व दिलेरखान दिलेले होते. ता. १९ जुलै १६६७ रोजी मिर्झाराजे जयसिंग हे बऱ्हाणपूर येथे मरण पावला. त्यावेळी दिलेरखान समवेत औरंगजेबाने छत्रसाल बुंदेलास दक्षिणीस पाठविले होते.

आदिलशाही आणि मोगलशाही हे दोन्ही नव्या मराठी राज्यांचे शत्रू पण त्या पैकी आदिलशाही जवळची लांब उत्तरेकडून येऊन दक्षिणच्या राजकारणात हात घालू पहाणारे मोगल त्या मार्गाने शिवाजी राज्यांना अगदी अप्रीय वाटत. शिवाय आदिलशाहीने कधीच दिला नव्हता इतका त्रास त्यांना शाहिस्तेखानाने खुद्द पुण्यात मुक्काम करुन दिला होता. त्यामुळे त्यांच्यावर आपण धाडसाने छापा घालून तशी त्याला दहशत बसविली आणि औरंगाबादचा सुभा गदागदा हलविला. तसाच काही अद्भुत प्रकार करुन खुद्द दिल्लीचे तक्त आणि मोगलांचे साम्राज्य गदागदा हलवावे असे महाराजांनी मनात आणले.[६]

या सुरतेच्या लुटीमुळे औरंगजेब अतिशय संतापला व त्याने मिर्झाराजे जयसिंगाची दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नियुक्त केले. मिर्झाराज्यांबरोबर दिलेरखान यास पाठविले औरंगजेबाच्या एका संदर्भ ग्रंथानुसार छत्रसाल बुंदेल या पुस्तकात उल्लेख झालेला आहे. छत्रसाल हा मोगलांपासून दुःखी झालेला होता म्हणून तो मोगलांपासुन लांब जाण्याचा विचार करत होता. "छत्रसालके हृदय मे पिता मृत्युके प्रतिशोध की अग्नी भी अभि थंडी न पडी थी। इधर शिवाजीकी मोगलोंके विरुध्द अभुतपुर्व सफलताओंसे उत्तरीय भारत तक के हिंदु अनुप्राणीत हो उठे थे। छत्रसालकी उनके व्यक्तीत्व से प्रभावीत और आकर्षित हुऐ बिना नही रह सके। मुगलोंकी ओर से शिवाजी के विरुध्द युध्द करना उन्हे लज्जाजनक जानपडा और महाराष्ट्रमे शिवाजीके उच्च उद्देशो के लिए अपना रक्त बहाना उन्हे मुगलोंके आदेश पर अपनी तलवार हिंदु रक्त से रंजित करने की अपेक्षासे कही अधिक उचित एवं सन्मानीय प्रतित हुआ। इसलिए एक दिन शिकारपर जाने का बहाना करके छत्रसाल बुंदेल मुगलसेनासे निकल भागे और पत्नीसहीत शिवाजीसे भेट करने दक्षिण की ओर चलपडे जंगली तथा पहाडी दुर्गम मार्गोसे होते हुए. वे भिमा नदीतक आ पहुंचे और उसे पार कर उन्होने शिवाजीसे भेट की,

छत्रसाल बुंदेल महाराष्ट्रात महाराजांबरोबर काही युध्दात बरोबर होते. महाराजांचे युध्द तंत्र त्यांनी जाणून घेतले त्यामुळे भविष्यात त्यांना उत्तर भारतात म्हणजे आजचा उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, यात स्वतंत्र सत्ता शिवाजींच्या प्रेरणेने निर्माण करता आली. ही संकल्पना शिवाजींची हिंदवी स्वराज्याची नांदी होती हे म्हणण्यास काहीही वावगे ठरत नाही.

"छत्रसाल कुछ समय तक शिवाजी के पास पुना मे रहे। इस समय ने उन्होंने शिवाजीके युध्द कौशल्य उनकी कुटनिती और शासन संघटनके संपर्क मे वह सारी प्रारंभी जानकारी प्राप्त कर ली जिसका उपयोग बादमे उन्हे बुंदेल खंडमे किया।[७]

ही माहिती छत्रसाल बुंदेलांनी शिवाजीजवळून आपण काय शिकलो शिवाजींचा हिंदवी स्वराज्याचा उद्देश कोणता आहे. हे सांगतांना आपला सहकारी जगतराम याला लिहिलेल्या पत्रात स्पष्ट केला आहे. त्यातच शिवाजीने छत्रसालास महाराष्ट्रात थांबु नको व बुंदेल खंडात जाऊन तुझे राज्य स्वतंत्ररित्या निर्माण कर तेव्हा हिंदवी स्वराज्य वाढेल ही भावना व्यक्त केली. "इसलिए उन्होने छत्रसालको बुंदेल खंड लोटकर मुगलों के विरुध्द स्वतंत्रता संग्राम संघटित कर स्वयंम उसका नेतृत्व करनेकी मंत्रणा दी।

PRINCIPAL
P.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2019

निष्कर्ष :-

शिवाजींचे हिंदवी स्वराज्याचे स्वप्न साकार करीत असतांना ते फक्त पुणे, सुपे, इंदापूर तसेच फक्त महाराष्ट्र असा उद्देश नसुन संपुर्ण हिंदुस्थानात हिंदु राज्याची स्थापना व्हावी हा प्रमुख हेतु होता. त्यांची जुन्नर, नगर, सुरत, तसेच उत्तरेकडील ज्या काही लढाया होत्या त्यापुर्ण त्यांची उत्तरेकडील मोगलांना शह देण्याच्या धोरणाची प्रचिती देतात. छत्रसाल बुंदेलांना केलेले मार्गदर्शन हे सुध्दा मोगलांच्या विरोधात स्वतंत्र हिंदवी राज्य निर्माण करण्याच्या उद्देशाने होते म्हणून या माझ्या शोध निबंधातुन मी शिवाजींचे मोगल संबंध समतुल्य होण्याचे होते असे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) सरदेसाई गो.स. :- मराठी रियासत खंड १ ला पृष्ठ १७२.

२) सरदेसाई गो.स. :- मराठी रियासत खंड १ ला पृष्ठ १०३.

३) श्री. शिवप्रभुंचे चरित्र :- पृ. ६ शिवचरित्र प्रदपि (जेधे शकावली) पृ. १८.

४) सरदेसाई गो.स. :- मराठी रियासत खंड १ पृष्ठ २०५.

५) सरदेसाई गो.स. :- मराठी रियासत खंड १ पृष्ठ २११.

काळे दि.वी. :- छत्रपती शिवाजी महाराज. पृष्ठ ११०.

७) डॉ. गुप्त भगवानदास :- महाराजा छत्रसाल बुंदेल. पृष्ठ २०.

८) छत्रसाल :- पृष्ठ क्र. ७९, ८०.

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science • College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule •

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

REVIEW OF RESEARCH
UGC APPROVED

GANDHI'S WORK ON WOMEN EMPOWERMENT

Dr. Desale Vijay Kautikrao
Smt. V. U. Patil College Sakri , Dist - Dhule (MH)

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Co
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ABSTRACT This paper traces the Gandhi's ideas on and ...
ideology and the subsequent participation of ...
greatest contribution ...

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 7 | APRIL - 2019

GANDHI'S WORK ON WOMEN EMPOWERMENT

Dr. Desale Vijay Kautikrao
Smt. V. U. Patil College Sakri , Dist- Dhule (MH.)

ABSTRACT

This paper traces the Gandhi's ideas on and about women in India. His ideology and the subsequent participation of women in the national movement. Gandhi's greatest contribution towards the raising of women's status " lay in his revolutionary approach to women in Society". He respected their " personal dignity" without "belittling women with men" equal task to perform in the achievement of freedom. Gandhi made prapoganda for self-reliance of women by postulating their economic independence, advocating social practices that emphasised simplicity and identification with the poor, "while encoraging the discipline of mind and body". So we see that Gandhi was " methodologically " a feminist, for him " the means were as important as the ends".[1] Gandhi's entrance into the national arena did lead to mass participation of women of national movement. Gandhi facilated the acceptance of the woman's cause by the nationalist, particularly in the public life."[2]

KEY WORDS : *Gandhi's ideas , economic independence, advocating social practices.*

INTRODUCTION

The ideas of Gandhi helped women to overcome the problem of sextual and gender differences. In gender differences Gandhi put his thoughts, " In family property, there were same rights for son and daughter, same way the income of husband should be the same right of wife because only her greatest devotion husband can earn".[3]

Gandhi supports women education. Education played an important role in upliftment of women. For him primary education was.same for men and women but later on it changed according to their physical structure. Gandhi condmed and Cursesd th bad traditions of child marriage, dowry system , prostitution. His views helped to reform the society and helped to empowerment of women.

OBJECTIVES:-

1] to empower the status of women of on society
2] to focus on the view of M.K. Gandhi on women.
3] To present the pre-independence woman status.

ANALYSIS:-

In Gandhian era the conditions of women was very poor and pitiable. Women were oppressed by men dominated society. For men women were puppet and playthings . In those conditions the great thinkers and political leaders like Mahatma Gandhi played an important role for the uplipment of women. Gandhi through his books and his speeches made changes in society. His role was mulidiamentional in the social reform specially the conditions of women.

T.S.S.'s Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

In this paper we see his contribution for women welfare one by one. Introducing the picture of the 19th century women had to faced the major problem regarding to gender differences.

1) Gender Differences :-

" Gandhi's social and personal experience compailed him to accepts that men always used women as a puppets"[4] No doubt men were responsible for that. But women had to decide what they want in life and in which way they had treated? He believed that if women wanted play an important role on sphere they avoided makeup and ornaments which attracted men." [5] His personal solution has been denial to the six instinct.

Gandhi suggested women not to be weak. Because of wrong customs and traditions ladies had to suffer a lot. In Indian society it hurts Gandhi to kill girl child. Gender difference was social crime for him. He told equality of men and women equality of property.

2) Role of Education in upliftment of women :-

According to Gandhiji, to use and expansion of natural rights of women education played an important role. The primary education had been same but other types of education must be different. Because physically both were different. Women were creative indivisuals who have a specific space for the construction of this creativity. To be able to be a good mother, a woman has to be given different education which gives her a training in not only basic domestic needs but also home economics and basic information about the world in which she is living.

3) Customs like child marriage, sati and dowery exploitation :-

Existing Hindu customs do not allow women to grow into her new role. Child marriage, sati pratha, dowery exploit women and reduce here dignity. Gandhi condemn these Hindu practices. From 1925 onwards. Gandhi starts a campaign against untouchability and writes a series of articles against the evils of Hinduism. As a part of the compaign. He also introduces the problem of child windows and actively advocates the remarriage of these windows. These acts, he insists are against Swaraj- The social, educational moral and political awakening of the people of India.[6]

By this awakening of people in India many people become his followers and great maharashtrian Saint Tukdoji Mahraj was one of them. Tukdoji maharaj gave same waitage to men and women. He clarify, Both of balance can make ideal life and community village. He said,

"shri-purush hi don chake/jari parspar sahayyake
tarich sansar eath kautuke / gram hoi aadarsh/[7]

In sati pratha Gandhi asserts marriage is not only the union of bodies, but also of souls. Once marriage occurs, then " man and women become one in soul".[8] A grown up window who has been married comphrehends this meaning of marriage and therefore should constrain herself getting married. A Hindu widow who denied to remarriage is a treasure to humanity.

4) Prostitution and Gandhian Thoughts:-

In the thoughts of Gandhi prostitution is a worst curse for the degression of men the same way it is insulting and sad thing which complain women to cell her purity. In the champion against prostitution, he forced the resettlement of the prostitutes. Prostitutes are victims of man's lust. For their resettlement Gandhi suggest to be volunteers. On the insists of Gandhi some women used spinning wheel for their earnings.

5) Changing Image of Womens:-

Here we see a changing image of women in society. After a various champions, speeches and movements women started to participat in social works. Honour and respect, concepts evolved to

PRINCIPAL
I.S.S's Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Legitimate Sexual exclusivity and re-establish women's place in the household are now given political legitimacy.[9] Gandhi is now constructing a new image of women, they develops quantities and attributes such as courage , patience and purity. He gives examples of mythological heroines like Sita and Droupadi. Mythological roles are interwoven and reframed in to the prescriptions for the role that contemporary women involved in the national struggle, have to play from within their domestic space. Woman in the home a specific space in his political ideology, thereby legitimising this space.

6) Women and her earnings :-

According to Gandhi there were lot of places of earnings for women. Beat lacking of women workers men has to work in ladies institutions. For social reforming works, women's has been brilliant and sacrifing. From household work women can gave time to social work and there daily earnings.

7) Separate spheres of politics :-

Separate spheres means participation of women in political field rather to remain in home only. Adding new dimensions that of charity and social welfare, dedicated to the service of the nation. Now women in home started participated in political life. In spinning of khadi was turned in to the political message which was reposed on to the morally superior woman who in turn became the symbol and conscious of the new nation in the making., and became political symbol of women's participation in the 1920's. However, in 1930's the women came out in large numbers on the streets to perform Satyagraha.[10] The fight for country freedom, the protection of her wealth and the honour ofher women becomes in Gandhi the programme for future. Kasturba had led a group of volunteers in a Satyagraha before 'Dandi March'.

Participation of ladies in politics helped ladies to put their problems at national level. In 1925 Sarojini Naydu selected as congress president. Same rights for women in corress leaders made women aware about their own rights. Women got new confidence. In 1931 at Karachi conference .Congress passed an act of same status and place form women in politics. Thus we saw Gandhi's efforts made women to make new political sphere.[11]

CONCLUSION :-

This paper put forward the Gandhian ideology is no doubt taking an enormous leap by giving a significant role to women in contemporary Indian society. He made women realize that she has a significant and dominant role to play in the family. He made possible not only involvement of women in politics, but made her realize that the national movement could not succeed without her involvement in the struggle.

By writing about the problems Gandhi make them aware and gave power to struggle against the bad customs. Gandhi's separate sphere women now can break the laxman rekha of home only by denying her biology. He shows women her strength and helped it to develop. In that social conditions, it was very difficult to made any efforts of women empowerment. But Gandhiji made it possible.

BIBLIOGRAPHY:-

1] devaki jain., Gandhian contribushion to word a theory of feminist ethic in devki jain and Diana eck(eds) "speaking of faith cross-cultural perspectives in women religion social change delhi 1986 pp267-8.
2] veena mazumdar op cit p.30
3] navjeevan,25 january 1936. CWMGvol.24 p.381
4] Harijan, 25 january 1936 CW vol. LXH p.157
5] Gandhi in silon., to the women collection of Gandhi vol-11 p.195
6] CWNG vol-30 – 1926 p.430
7] Tukdoji maharaj gram Gita p. 189
8] CWMG- vol.30., 1926 p.314
9] Sujata patel, economic and the political Weekly p.385

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 148 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN ENGLISH, MARATHI, HINDI LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES

- GUEST EDITOR -
Prin. (Dr.) S. R. Patil

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Mr. Hemantkumar D. Patil
Dr. V.S. Adhave | Dr. Vanita T. Pawar

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

PRINCIPAL
S.S.S Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

For Details Visit To : www.researchjourney.net

४१. साहित्य अनुवाद : प्रक्रिया आणि स्वरुप ११५
डॉ. प्रदीप औजेकर

४२. अनुवादित साहित्य संकल्पना व स्वरूप ११८
प्रा. डॉ. रामलीला सुदामराव पवार

४३. 'गाव कुठे आहे या कथासंग्रहातील अभिव्यक्त होणारी सृजनशीलता' १२१
प्रा. गौतम बाबुलल थोरात

४४. सर्जनशील लेखन आणि अनुवादीत साहित्य १२४
प्रा. बी. बी. गायकवाड

४५. अनुवाद साहित्याचे स्वरुप आणि सांस्कृतिक महत्व........ १२७
प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील

४६. अनुवाद प्रक्रिया आणि सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य........ १२९
डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे

४७. साहित्यिक दादासाहेब मोरे यांच्या कादंबरीतील सृजनशीलता – एक दृष्टिक्षेप........ १३१
प्रा. रवींद्र पी. नगराळे

४८. मारुती चित्तमपल्लींच्या साहित्यातील सर्जनशील निसर्गाविष्कार........ १३४
प्रा. सचिन अशोक पाटील

४९. अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य १३५
प्रा. डॉ. माधव कदम

५०. अनुवाद प्रक्रिया आणि सृजनशीलता १३७
प्रा. डॉ. सतीश मस्के

५१. अनुवादित मराठी साहित्याची परंपरा........ १४०
प्रा. शरद तुकाराम आंबेकर

५२. परजा (अनुवादित कादंबरी)........ १४२
प्रा. सुलतान पवार

५३. सृजनशील लेखन आणि अनुवाद १४५
प्रा.डॉ. वसुमती पी. पाटील

५४. प्राचार्य अण्णासाहेब सदाशिव शंकरराव माळी यांच्या साहित्यातून दिसणारी सर्जनशिलता १४७
प्रा. मंगेश पाटील

५५. मराठीतून हिंदी भाषेमध्ये अनुवादित भटक्या समाजातील आत्मकथा : आकलन आणि आस्वाद........ १५२
प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे

५६. ह. मो. मराठे यांच्या कादंबरीतील सर्जनशीलता........ १५५
डॉ. वाल्मिक शं. आढावे

५७. अनुवादप्रक्रिया आणि मराठी सहित्य १५८
डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

५८. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्ती आणि वल्लीतील चितळे मास्तरांचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास १६१
श्री. ज्ञानसागर संतोष सुर्यवंशी

हिंदी

५९. हिंदी महिला कथा साहित्य में कृष्णासोबती की सर्जनात्मकता १६५
प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम

६०. रूपसिंह चंदेल का 'गलियारे' उपन्यास का मराठी में अनुवाद : एक विवेचन १६८
प्रा. डॉ. अनिता नेरे, प्रा. अनिता रोहिदास राजबंशी

अन्य भाषाओं में से हिंदी में अनुवादित साहित्यिक रचनाएँ १७१
डॉ. करूणा दत्तात्रय अहिरे

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 148 :* Creative Writing in English, Marathi, Hindi Literature and Translation Studies February 2019

अन्य भाषाओं में से हिंदी में अनुवादित साहित्यिक रचनाएँ

डॉ. करूणा दत्तात्रय अहिरे
हिंदी विभाग प्रमुख,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री, जि. धुलियाँ

भारत बहुभाषी देश है. यहाँ न केवल भाषिक बहुत्व है, तो जाति संप्रदाय, भाषा, धर्म, संकृती आदि में भी विविधता दिखाई देती है। और एस विविधता में सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एकता और अखंडता यह हमारे लिए बडी गौरव की बात है। एस एकबध्दता को बनाने में भाषाओं का बडा ही महत्वपूर्ण योगदान रहा है। देखा जाए तो हिंदी और मराठी दोनों भाषाएँ स्वतंत्र रूप में अपना अलग अस्तित्व रखती है। इन दोंनो भाषाओं में संरचना में साम्य के साथ वैषम्य भी है। लेकिन भौगोलिक दृष्टि से देखा जाए तो महाराष्ट्र के निकटवर्ती अन्य हिंदी भाषीक राज्य है। जैसे भोपाल, रायपूर मुंबई जैसे एक दुसरे से घुलमिल गये है। हिंदी भले ही देश के दस राज्यों के राजभाषा का प्रतिनिधित्व करती हो और मराठी एक महाराष्ट्र का पर साहित्यिक क्षेत्र में मराठी हिंदी के समतुल्य अपना स्थान रखती है। दोनों भाषाओं का उद्गम-विकास, साहित्यिक परंपरा और विधाओं में स्वरूपगत साधर्म्य है।

वर्तमान समय में मराठी कृतियों को हिंदी में और हिंदी कृतियों को मराठी में पहूँचाने का कार्य तेजी से हो रहा है। इस कार्य ने दोंनो भाषाओं को समृध्द बनाने का काम किया है। आज हिंदी में लगभग सभी भारतीय भाषाओं की श्रेष्ठ रचनाओं का अनुवाद हो रहें है। और इस अनुवाद कार्य को सहयोग देने का काम 'आंतरभारतीय शासकीय अनुवाद विभाग','भारतीय साहित्य परिषद' 'साहित्य अकादमी' जैसी संस्थाएँ कर रही है। साथ ही पत्र- पत्रिकाओं का योगदान कम नही है. जिसमें अनुवाद भाषा एवं समकालीन भारतीय साहित्य अग्रण्य है। मराठी से हिंदी में पहला अनूदित उपन्यास श्री वामनशास्त्री इस्लामपुरकर का 'प्रणयीमाधव' जो गंगाप्रसाद अग्निहोत्री ने अनुदित कर सन १९०१ में प्रकाशित किया। तब से लेकर आज तक विभिन्न कालजयी वैश्विक संवेदनाओं को अभिव्यक्त करनेवाले उपन्यासों का अनुवाद होता रहा और हो रहा है। सन १९५६ में वि.दा.सावरकर के 'काला पानी' का अनुवाद आनंदवर्धन विदयालंकार ने किया। यह उपन्यास सावरकरजी ने अंदमान के कारागृह में लिखा था। इस उपन्यास का हिंदी अनुवाद होने का कारण शांतिस्वरूप गुप्त जी सावरकर का व्यक्तित्व जानते है, इसी वर्ष बा. भ. बोरकर के 'देवदासी' इस उपन्यास का हिंदी अनुवाद बाबूराव जोशी ने कीया।

सन १९५९- ६० में श्री. ना. पेंडसे के 'चट्टान का बेटा' (गारंबीचा बापू) भा.वि.वरेकर के 'विधवा कुमारी' (परतभेट) 'अछूता प्यार विकार वात्सल्य' ह.ना.आपटे के 'चाणक्य चंद्रगुप्त' एवं श्रीपाद जोशी के 'ध्वस्त नीड' 'विस्कटलेले घरटे' को शैलेंद्रकुमार सिंह, रा.र.सर्वटे, ठाकूर राजबहादूर सिंह एवं स्वयं श्रीपाद जोशी ने अनुवादित किया। यह सभी उपन्यास सामाजिक सुरूपता एवं कुरूपता को प्रकट करते है। 'आपटे के उपन्यास में चंद्रगुप्त की माँ मूरा का प्रमुख स्थान है। उसके चित्रण से लेखक के अपार कौशल का परिचय मिलता है। अपने अपमान और पूत्र के अकारण वध का प्रतिशोध लेने की इच्छा करनेवाली मूरा साधारण स्त्री नही है। उसका निश्चय पक्का सहास उग्र रहस्यपूर्ण है...'सन-१९६२ में मराठी से हिंदी में अनुवादित करने में रा.र.सर्वटे, ने चंद्रकांत काकोडकर के 'कीर्ति मंदिर' भा.वि. वरेरकर के 'तुफान और जिंदगी' 'तरसे पोलाद' एवं वसंत वरखेडकर के ऐतिहासिक उपन्यास 'सत्तावन का सेनानी' को हिंदी में रुपांतरित किया। सन-१९६३ से १९७० तक मराठी उपन्यासों को हिंदी में अनुवादित करने में रा.र.सर्वटे, बा.द.सातोलकर, बनारसीसिंह, डॉ. शांतिस्वरूप गुप्त, माधव मोहळकर आदि ने महत्वपूर्ण कार्य। मराठी का एक महत्वपूर्ण और अग्रसर उपन्यास 'बनगरवाडी' जो व्यंकटेश माडगुळर का है। इस प्रकार 'अन्नाभाउ साठे' के 'फकिरा' को हिंदी ने अपना लिया। यह उनका सामाजिक आशय अभिव्यक्त करनेवाला महत्वपूर्ण उपन्यास है। सन-१९८७ मराठी में ग्रामीण लेखन करनेवाले रा.र.बोराळे के 'पाचोळा' को 'तिनका' नाम से वेद्कुमार वेदालंकार ने अनुदीत किया। इस प्रकार शंकराव खरात की आत्मकथा 'तराल-अंतराल' को डॉ.केशवविरने अनुदित किया। साथ ही शरणकुमार लिंबाळे की आत्मकथा 'अक्करमाशी' को डॉ.सूर्यनारायण रणसुबेने अनुदित कर हिंदी जगत को दोगले पण के जीवन संवेदनाओं से रुबरु कराया। इन उपन्यासों में सामाजीक, वास्तववादी, ग्रामीण विषयों को कथ्य के रूप में सामने रखा है। जीवनगत समस्याओं,संवेदनाओंसे हिंदी पाठको को परिचित कराया है।

मराठी साहित्य में नाटय विधा का महत्वपूर्ण स्थान है,जो मराठी,हिंदी एवं अन्य भारतीय भाषाओं के साथ ही विदेशी भाषाओं में भी अपनी पहचान बना चुका है। कला, संस्कृती, इतिहास, समाज, संगीत, राजनीति, बिगडते परिवारिक रिश्ते मराठी नाटकों के विषय है। 'मराठी रंगमंच का उदय सही रूप में १८४३ में सांगली में हुआ। सांगली के संस्थानिक चिंतामणराव अप्पासाहेब पटवर्धन के आश्रय में विष्णू अमृत भावे ने इ.स.१८४३ में 'सीता स्वयंवर' का नाटय प्रयोग सांगली के लोगों की प्रेरित कीया'। सन १९५८ में रा.र. सर्वटे ने भा.वि.वरेरकर के 'हक्क का गुलाम' एवं 'व्दारका का राजा' नाटक को लागों के सामने रखा। इसी वर्ष विजय तेंडूलकर 'श्रीमंत' एवं [illegible] के 'कीचक वध' को वसंत देव भवानीप्रसाद

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

तिवारी ने हिंदी रूप देकर हिंदी की सेवा की। श्रीमंत यह सामाजिक समस्या प्रधान नाटक है। जिसमें मरजाद को बनाये रखने के लिए संभ्रात व्यक्ति के अंतर्व्दन्द एवं घुटन को चित्रण किया है । यह नाटक तत्कालिन सामाजिक विषमता एवं गलत रूढी, परंपरा तथा कुमारी माता की समस्या पर आधारित है। तो 'कीचक वध' में पैराणिक कथानक के माध्यम से तत्कालिन अन्याय अत्याचार वाली राजनीति को अभिव्यक्ति दी,'लोकमान्य टिलक और लॉर्ड कर्जन इस नाटक में भीम और किचक के रूप में पेश किए गए थे'। सन १९६० में विनोदी नाटककार पु.ल.देशपांडे के 'कस्तुरीमृग' 'तुझ आहे तुझपाशी' को राहुल बारापुते ने अनूवादित किया इसी वर्ष भा.वि.वरेरकर के 'यही है वर का बाप' को रा.र.सर्वटे ने हिंदी पाठको के सामने रखा। यह सामाजिक नाटक है।

सन १९६० के बाद जो मराठी नाटक हिंदी में अनूदित हूए वह तत्कालीन राजनीति, अर्थ समाज, मूल्यहिन जीवन की विसंगतियों, मध्यमवर्ग एवं आधुनिक नारी के यथार्थ रूप को प्रकट किया है। 'खामोश आदालत जारी है' में तेंदुलकर ने समाज की कडवी सच्चाई स्त्री-भ्रूणहत्या आदि विषयों को प्रस्तुत किया है। इसमे निम्न मध्यमवर्गीय समाज की कुंठाओं और क्रुरता में घिरी एक स्त्री की यातनापूर्ण मन को झकझोर देनेवाली तस्वीर है। घाशीराम कोतवालं में नाना फडणीस को एक कामुक व्यक्ति के रूप में चित्रित किया है। तेंडूलकर ने मराठी नाटकों को विभिन्न सामाजिक समस्याओं को दर्शकों के सामने रखने का प्रयास कीया है। 'किंतू अपनी सत्ताविरोधी भंगिमाओं तथा स्थापित मूल्य-व्यवस्था के सशक्त दृश्यांकित प्रतिरोध के लिए विजय तेंडूलकर केवल मराठी रंगमंच और रंगजगत में ही नही, बल्कि भारतीय रंगमंच और भाषा-साहित्य में सदैव याद किए जाते है,'।

हिंदी में अनूदित मराठी कहानी जो अपने लघु रूप में आशय एवं अभिव्यक्ति के क्षेत्र में वैविध्यपूर्ण जानी जाती है। मराठी की अब तक लगभग ३०० से भी अधिक कहानियों के हिंदी अनुवाद प्राप्त होते है। सन १९४७ में साने गुरूजी के 'विश्राम संग्रह' को बाबूराव कुमठेकर ने अनुदित कीया। तो श्री. म. साठे उपेक्षितों के मनोगीत संग्रह को ग.र. वैशयापन ने हिंदी रूप दिया, उपेक्षित, अस्पृश्य जनजातियों की व्यथा-वेदना को वाणी देकर सामाजिक विषमता को स्पष्ट करता है। सन १९७० के बाद एक सशक्त अनुवादक प्रकाश भातब्रेंकर की अनूदित कहानियोंका दौरआया इन्होंने 'शाम की कंटिन्यूटी' विदयाधर पुंडलिक की 'वारी, दिवार, सती, जयवंत दलवी की 'अपूर्णाक' शह एक अंतहिन गुडडा क्यों रिश्ते नाते को अनूदित कर हिंदी पाठकों को मराठी के कहानीकारों से परिचित कराया दलवी के कहानियों के केंद्र में गहरी प्रेमभावना है। तथा इन सभी कहानियों में पारिवारीक सामाजिक मनोवैझिक दलित चेतना एवं यौन सुचिताओं पर लिखी कहानियों का समावेश हैं। 'बाबूराव बागुल की 'जब मैंने अपनी जाति छिपाई थी' में मनुवादी संस्कृति के शिकारी बने एक शिक्षित युवक की करूण कथा है, तो भावे की 'फुलवा' में वर्तमान युग में टूटते जीवन मूल्यों की पूर्नस्थापना है। हिंदी साहित्य में मौलिक योगदान देनेवाले प्रभाकर माचवे ने मराठी से हिंदी में पु.शि.रेगे 'अवलोकिता' १९६५ कमल आपटे की 'गलत गणित' को हिंदी रूप दिया है। बादिवडेकर के समान ही आज अशोक बाचुलकर एवं निशिकांत ठकार भी मराठी कहानियों के अनुवाद के क्षेत्र मे अपनी भूमिका निभा रहे है। बाचुलकर ने स्वयं की 'अपना घर' वि.वा.शिरवाडकर की सत्ता को समकालिन भारतीय साहित्य एवं भाषा इन पत्रिकाओं के माध्यम से प्रकाशित किया तो, ठकार ने शरणकुमार लिंबाले की 'सरहद' २००३ 'जुताचोर' २००७ को हिंदी रुप दिया। लिंबाले की दोनों कहानियाँ हिंदी में दलित चेतना को लेकर अवतीर्ण हुई हैं।

'हिंदी में अनूदित मराठी कविता अनूवाद करना कठिन तो है पर असंभव नही, काव्य उसकी लय गति बलाघात व्यंग्यार्थ से भिन्न करके नही समझा जा सकता है, वहाँ गदय में विचार और वक्तव्यों को पृथक करके लक्ष्य भाषा में साधारणत; रुपांतरित किया जा सकता है' 'मराठी कविता के हिंदी अनुवादों का प्रारंभ उन्नीसवीं शती के मध्य से हुआ और आज भी जारी है। इस परंपरा में मराठी के प्रतिनीधि कवियों की कविताओं के हिंदी अनुवाद हुए है। इन अनुवादों में प्राचीन काल से लेकर आज तक लिखी जा रही कविताओं का समावेश है। हिंदी काव्यनुवादों का सूत्रपात समर्थ रामदास के काव्यग्रंथ 'दासबोध' से होता है। जो रामचंद्र वर्मा व्दारा १९४५ में अनुदित होकर 'हिंदी साहित्य कुटीर' बनारस से प्रकाशित हुआ। दासबोध में कवि के नीतिपरक, कर्मपरक, आध्यत्मिक कविताएँ है। रामदास्वामीजी जै... को वैसा व्यवहार करने का उपदेश देते हैं। इनके दूसरे काव्यग्रंथ 'म... के श्लोक' का सन १९४९ में दिवाकर जोगलेकर ने अनुवाद किया यह ग्रंथ संस्कारशील मन मानव के निर्माण की अपेक्षा रखता है यह श्लोक महाराष्ट्रीय समाज में त्रिकाल संध्या सामूहिक भोज ... मांगल्यपर कार्यक्रमों में आज भी सुने जाते है।

आज वर्तमान युग वैश्वीकरण, औदयोगिकरण, जागतिकीक... एवं बाजारवाद का युग है। ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्र में नये-नये अविष्क... संप्रेषण के साधनों का विकास एक महत्वपूर्ण उपलब्धि है और य... कारण है कि बीसवी एवं इक्कीसवी शताब्दी को अंतर्राष्ट्रीय संस्कृ... की शताब्दी कहा जाने लगा है। इन बढते मीडिया एवं संप्रेषणों ... साधनों ने उपनिषदीय संकल्पना 'वसुधैव कुटुंम्बकम' को साकार कि... और विश्व को एक वैश्विक ग्राम का रूप दिया। इन संप्रेषणों के साध... में अनुवाद अपना विशिष्ट स्थान रखता है।अनुवाद के माध्यम से ... भाषा की सामग्री दूसरी भाषा तक पहुँचती है।

संदर्भ :

१. डॉ. शांतिस्वरूप गुप्त - हिंदी तथा मराठी उपन्यासोंमे ... तुलनात्मक अध्ययन
२. डॉ. वसंत बिरादास - आधुनिक मराठी वाडमयाचा इति...
३. शरणकुमार लिंबाळे - नरवानर, पृ. पुस्तक का स्फॅश
४. गो. म. कुलकर्णी - मराठी नाट्य सृष्टी
५. डॉ. विदया केशव चिटको - मराठी कहानियों के ... अनुवाद की समस्याएँ, अनुवाद
६. डॉ. गोरख काकडे - हिंदी में अनूदित दलित म... आत्मकथा

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

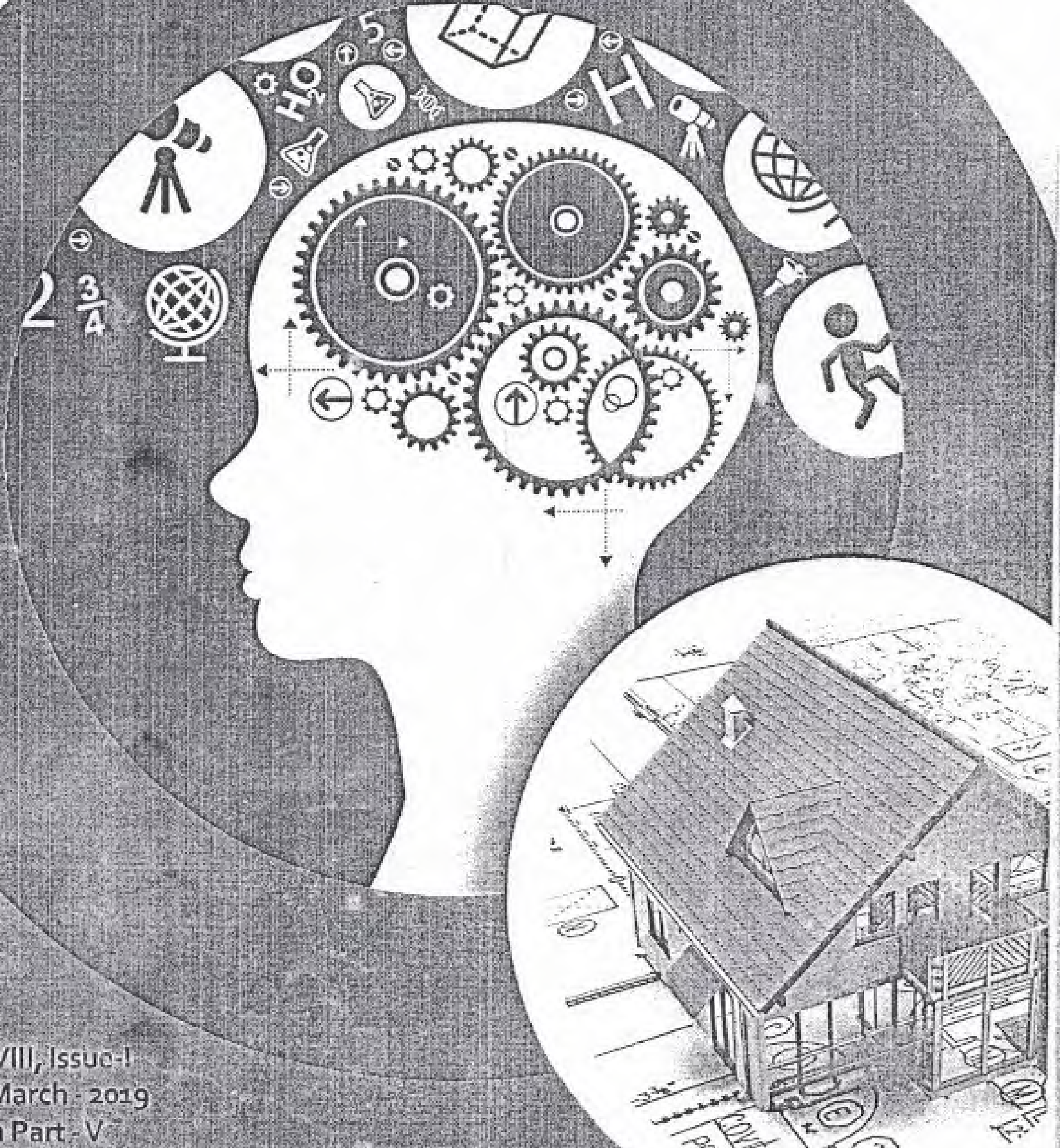

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - V

IMPACT FACTOR / INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

6. Study of Sustainable Productivity of Historical Irrigation Phad System in Sakri Tehsil

A. P. Nandre
V. U. Patil Arts and Science College Sakri.
S. B. Patil
A. D. M. S. Arts and Science College Mhasdi.
M. R. Vaishampayan
Arts and Science College Nagaon.

Introduction

After India got independence, there was a wide variety of challenges facing the state government regarding agricultural policy. Due to the increase in food production problems for the increased population, even after independence, the drought that took place within a few years of the revolt was added. On this backdrop, efforts have been made to increase the production of organic produce by encouraging the construction of the dam in rural areas by expanding the facilities of irrigation, by expanding the facilities of irrigation, by expanding the facilities of irrigation, by expanding the farming education, and by expanding the program to improve farming in the villages. But these plans were going to be very late for success and the challenges were difficult. The government's expectations were growing faster than the government. Despite the country's policy of of universal politics, despite the country being unable to produce enough food during the famine, a strong nation like the United State had to take a pan of begging to help the grain help on their terms. It was insulting to the newly awakened Indian intentions after independence. As a solution to this, the Central Government adopted a strategy to adopt the technology of Green Revolution to make the nation self-sufficient in food production in the mid-sixties of the last century and its compatibility was seen in the field of agriculture. The country became self-sufficient in the case of food grains in a few years. Green revolution took place in the country, the Green Revolution started from the grains of first Wheat and then Rice.

In the historical Phad system of Dhule district, Wheat and Rice are already being grown. In the beautiful scented rice crop of Sakri tehsil, the crop was grown in each of the villages of Panzra-kan basin till 1990's. many foreign tourists have mentioned tourism in the travel detail as paddy cultivation near pimpalner village. After the Green Revolution, organic fertilizers and

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

basin. According to water expert shri. Madhavrao Chitale, in the monsoon season, the annual rainfall of Dhule district is more than that to 20 to 25 days. Therefore, due to the world –famous Phad system of dhule district, the yield of the crops gets benefited by the flow of the fields and the production of crop is sustainable. Because crop are small, they survive in less rain, but there is a dire need for water during maturation and they are easily filled in Sakri tehsil. Rainfall of Panzara rivers is relatively high every year, and in August-Sept., the water level in Latipada and Jamkheli dams is high, so that the people of the village from the village are able to co-operate with each other so that the river becomes alive.

Sakri Tehsil Useable Phad Distribution

Sr,no	Village Phad Name	Area in Hector	Sr,no	Village Phad Name	Area in Hector
1	Samode	135	6	Gondas	60
2	Shenpur	45	7	Nagpur	45
3	Kasare	96	8	Shewali	35
4	Malpur	98	9	Datarti	35
5	Kokale	61	--	---	----

Source – Computed by Researcher

Phad System Defination

According to Garden- "Irrigation by constructing small weirs and obstructing water by canal on river is called as Phad system".

Phad System Impact in Society

This traditional farming system in the basin of Panzara-kan region is known as the best example of community building. Because of those who have farm land in this phad system were going for the repair of the phad canal, the society was not able to own the farm and they were given indirect benefit through this method. For example , people working in the village carpenter used to carry five wooden utensils used for repairing the wood, whereas the Barber family members of the village were responsible for bringing food coaches to the people who cleaning their canal, the blacksmith family were responsible for repairing iron agriculture instrument , the economic activity of the Brahman family members in this field yes to give attention to the work, Bhil community's man are working watchman, waterman, any other works and the world famous phad system work as totally people cooperative and people involved. In this farming process, harvesting worker and other cultivator were given compensation when their work was reimbursed in the form of grains.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Sustainable Phad Agriculture Reason

There are many reasons for this to be traditional Phad agriculture. This system has been divided into three to four parts and each year the crop pattern is taken into consideration while taking Kharif and Rabbi crop from this region. It is through that all the farmers of the village are together and deciding the sequence of crops that the quality of the land will be maintained. Similarly, after the Kharif and Rabbi crop, the area is given for the purpose to feed cattle in the Phads area Specially Shepherding community and their wages are set for nigh their field. Because of this process, the supply of organic fertilizer in the soil is regular and therefore there is no need to use chemical fertilizer, hence the scientific methods of farming still survive.

Crop Patteren in Malpur Phad

Crop Season	Yedbai Phad	Dasad Phad	Mavali Phad	Khumbhari Phad
Kharif	Bajara	Bajara	Maize	Maize
Rabbi	Wheat	Wheat	Gram	Gram

Source-Malpur Phad Committee Report

Organizational Set Up in Phad System

IRRIGATORS

CHAIRMAN

PANCH COMMITTEE

CANAL OFFICER (Revenu Officer)

Supervisor (Hawaldar) | Watchman (Jaglya) | Waterman (Patkari)

The Phad system of irrigation is entirely management by the community . it has its own controlling organization. All the important function like choice of Weair repairing, Canal repairing, crops water distribution, maintenance, etc, are operated by the committee consisting of beneficiaries, (WAlMI-1987) .

References

1. Desale B. G.,(1992) National workshop in scheduling of irrigation, WAlMI, Aurangabad second ed. P.P.207
2. Divate Karbhari(2007), Artha Sanvad: Pani Vyavasthapanachi Adarsha Paddhat,P.P.168

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

3. Phad Irrigation Villages panch committee Reports.
4. Sakri Tehsil Irrigation management department Report
5. Census of India(2011) District census Handbook Dhule(MS)
6. Central Water Commission(2000-2001)water year book 2000-01, Tapi basin, Hydrological Observation Circle, Gandhinagar (GJ)
7. Chaudhari V.P(2013): "Geographical Analysis of flood affected settlement in Dhule district(MS) unpublished Ph.D. thesis, Submitted to JJT University Rajasth
8. Nandre A. P. (2009):- "Effect of Panzara river Phadsystemón human being in Sakri tehsil"M.Phil Disseration submitted to N.M.U.Jalgaon
9. WALMI(1991) Phad system irrigation in Maharashtra state, Aurangabad, Vol. No 45 PP. 2-11

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

I-10 J-10

I N T E R N A T I O N A L R E S E A R C H F E L L O W S A S S O C I A T I O N

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue –165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue | February-2019
UGC Approved Journal

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.]**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.]**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.]**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.]**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website** : www.researchjourney.net **Mobile** : 9665398258

PRINCIPAL
P.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	निराला और मुक्तिबोध का हिंदी काव्य पर प्रभाव	डॉ. शोभा ढाणकीकर	07
2	सामाजिक संघर्ष का दस्तावेज : पाँव तले की दूब	डॉ. एस. एल. यशवंतकर	11
3	सियारामशरण गुप्त के काव्य में पौराणिक व मिथकीय संदर्भ	कंचन शर्मा	14
4	परशुराम शुक्ल की बाल कविताओं में नैतिक मूल्य	संजय कुमार	20
5	'सपनों की होम डिलिवरी' का आधुनिक संदर्भ	डॉ. परविंदर कौर महाजन	24
6	शाश्वत सत्य के उद्घोषक	डॉ. शैलेन्द्र पाल सिंह	28
7	'मै अपराधी हूँ में परित्यक्ता नारी	डॉ. संजय ढोंढरे	40
8	अयोध्या सिंह उपाध्याय 'हरिऔध की सीता'	डॉ. मुकेश कुमार	43
9	शैलेश मटियानी के उपन्यासों में मुंबई महानगरीय समस्याएँ	डॉ. रमेश कुरे	48
10	साहित्य और सिनेमा का अंतःसंबंध	डॉ. सुचिता गायकवाड	53
11	'आग-पानी-आकाश' उपन्यास में दलित चेतना	डॉ. सुधीर वाघ	58
12	महिला उपन्यासकारों की राचानाओं में अभिव्यक्त राजनीतिक चेतना	डॉ. राजेश भामरे	61
13	केदारनाथ सिंह की काव्य चेतना	डॉ. अनंत केदारे	64
14	अन्न सुरक्षा कायदा : एक ऐतिहासिक परामर्श	प्रा. ओंकार केने	70
15	नरेश मेहता के मुक्तक काव्य में प्रकृति चित्रण	प्रा. शांताराम डफळ	76
16	'तत्वमसि' : महानगरीय स्त्री – की कथा	डॉ.सन्मुख मुन्च्छटे	82
17	संजीव के उपन्यासों में चित्रित निम्नवर्गीय शोषण	प्रा.मच्छिंद्र कुंभार	85
18	प्राथमिक विद्यालयों में सी.सी.ई. के तहत व्यक्तिगत एवं सामाजिक गुण सम्बन्धी गतिविधियों का अध्ययन	अशोक कुमार नेगी एवं डॉ.ज्योत्स्ना खरे	90
19	मणिकर्णिका : एक संघर्ष की गाथा	डॉ. सुलभा शेंडगे	97
20	भारतातील शेती उत्पादकता : सद्यस्थिती, समस्या व उपाययोजना	डॉ. हनुमंत शिंदे	99
21	उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्रातील दलित जातसमुहांचे राजकारण	श्री.राजेंद्र आगवाने	111
22	'कुळंबीण' : शेतकरणीच्या श्रमाचे चित्रण	डॉ. आनंद वारके	116
23	आधुनिक मराठी साहित्यातील सामाजिकतेचे पहिले उद्गाते : म.जोतीराव फुले	दत्तात्रय वेलजाळी	120
24	आर्थिक योजनेतून महिला सशक्तीकरणाकडे	प्रा.मिलिंद पाडेवर	124
25	स्त्रीवादी साहित्याची समाज परिवर्तनातील उपयोगिता	प्रा.विष्णुपंत इंगवले	128
26	ग्राहकांच्या समस्या व त्या सोडविण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ मधील यंत्रणा	प्रा.पी.जी.मगर	132
27	रावेर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास	डॉ.प्रतिभा सूर्यवंशी	137
28	फेसाटीसमाजशास्त्रीय समीक्षा (नवनाथ गोरे)	भारती सोनवणे-निळे	141
29	नरेंद्राचे रुक्मिणीस्वयंवर आणि मराठी भाषाभिमान	डॉ.भूषण बंड	146
30	भारतीय कृषी आणि वित्तपुरवठा	परमेश्वर भुस्से	149
31	वायू प्रदूषण आणि मानवी जीवन : एक अभ्यास	डॉ.रामदास मुकटे	152
32	जालना जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ.ए.आय.खान व जिजा लोंढे	157

Sakri, Dist.Dhule
TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

33	आदिवासी स्त्रियांची लोकगीते - एक अभ्यास **डॉ. कल्याण राऊ आढाव**	162
34	मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित लोकशाही व्यवस्थेचे समाजजीवनावरील परिणाम (१९६० ते १९७५ या कालखंडातील) **प्रा. राहुल पाटील**	167
35	'लक्षवेधी सूचना व आ.गणपतराव देशमुख'२००५-२००६ **श्री.योगेश माळी व डॉ.बाळासाहेब भोसले**	173
36	लैंगिक असमानता आणि विरुद्ध हिंसाचार **प्रा.माधुरी चौधरी**	176
37	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची वाटचाल व २०१९ ची निवडणूक **प्रा.ए.बी.राऊत**	180
38	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक कार्य **आरती गायकवाड**	185
39	ब्रिटीश काळातील भारतीय हस्त उद्योगधंद्याचा ऱ्हास :एक ऐतिहासिक विवेचन **डॉ.वि.एस.क्षीरसागर**	189
40	राम गणेश गडकरींच्या नाटकातील स्त्री प्रतिमा **डॉ. वर्षा गायकवाड**	194
41	उच्च शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन **डॉ.नासीर गिरासे**	200
42	प्रमोदकुमार अणेराव ह्यांची कविता : एक आकलन **डॉ.सुरेश खोब्रागडे**	204
43	भारत – चीन सीमावाद : पंडित जवाहरलाल नेहरू व झाऊ – एन – लाय यांच्यातील वार्तालाप **डॉ.विष्णू पडवाल**	211
44	भाषा – परिवर्तन : अर्थ प्रक्रिया – अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार **श्री.एस.आर.साळुंखे**	217
45	आद्यकालीन मराठी वाङ्मयातील रसविचार **डॉ.पद्मा खांडस्कर**	223
46	दीनमित्रकर मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक अग्रलेखातील जाणीव दर्शन **डॉ.बाळासाहेब शेळके**	230
47	माहिती तंत्रज्ञान आणि ई-प्रशासन **प्रा.बबन आमले**	235
48	आहिल्याबाई होळकर व पंढरपूर **डॉ.शिवाजी वाघमोडे**	239
49	मराठी साहित्यातील मानसशास्त्रीय संशोधन **डॉ.आनंद बाघ व डॉ.अनिल गर्जे**	242
50	सुरेश भटांची नाट्यगीते **डॉ.राजेश देशपांडे**	249
51	साहित्याची सामाजिकता **डॉ.गणपती मोरे**	255
52	दलित व ग्रामीण साहित्य : तुलना,स्वरूप,साम्य, भेद **प्रा.श्रीमती मीरा देठे**	258
53	'असं घडायचं होतं' :एक समृद्ध कादंबरी **डॉ. संगीता शेळके**	262
54	पाली अट्ठकथा आणि त्याचे महत्व **डॉ.राजेश व्ही चौरपगार**	266
55	आदिवासींचे लोकगीते **डॉ. शरद नागरे**	269
56	मुक्त शाळा शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षणाला चालना देणारा प्रभावी उपाय **डॉ.दादासाहेब पवार**	274
57	वेंगुर्ले मंदिर संस्कृती : समज आणि वस्तुस्थिती **डी.के.डाके**	277
58	मध्य विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याचा उदय आणि विकास **डॉ.सुनिल चकवे**	280
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता **प्रा.गोरख शेवाळे**	283
60	मराठी कादंबरीच्या विकासातील विविध टप्पे **प्रा. प्राची जोशी**	287
61	सूर्यनमस्काराने खेळाडूंच्या लवचिकतेवर पडणारा प्रभाव **प्रा.नाजुकराम बनकर**	297
62	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहितीचे साक्षरतेचे महत्त्व **डॉ. प्रशांत पगाडे**	300
63	सांस्कृतिक पर्यावरण व मराठी ग्रामीण कविता **डॉ. सुनिल निगडे**	303
64	भारतीय राष्ट्रवाद **प्रा.अर्चना फुलारी**	309
65	महाराष्ट्रातील नद्या प्रदूषण : कारणे व उपाययोजना **प्रा.जगदीश ससाणे**	313

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

66	लोकशाहीचा आधार गांधी विचार **जोतिराम माने**	319
67	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार आणि सद्यस्थितीतील भारतीय लोकशाही **डॉ.वनिता सावळे-चव्हाण**	321
68	महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापन **डॉ.सुधाकर जाधव व अभिजीत भामरे**	325
69	रविंद्र शोभणेची 'सव्वीस'दिवस : संघर्ष व सर्जनाच्या पाऊलखुणा **प्रा.संजय गोहणे**	331
70	सामाजिक न्याय – महिला आरक्षण **डॉ. शोभा चौधरी**	341
71	भारतातील जातीव्यवस्था आणि जाती निर्मुलन विषयक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार **डॉ.पद्माकर दारोंडे**	344
72	टू सर, विथ लव्ह – ई. आर ब्रेथवेट (अनूवाद : लीना सोहोनी) **डॉ. दीपक गायकवाड**	348
73	वाटचाल माझ्या देशाची **डॉ. अनिता वाळके**	353
74	वीरगळ संग्रहालय : बेळापूर **डॉ. संजय वाघमारे**	358
75	जयवंत दळवी यांच्या नाटकांतील मनोविश्लेषण **डॉ. आनंद वारके**	364
76	मानवधिकार आणि कामगार (Human Rights and Workers) **प्रा.बालाजी घुटे**	370
77	महिला सबलीकरण व पंडिता रमाबाई **डॉबावलगावे .चंदन एम .**	375
78	क्रीडा क्षेत्र आणि महिला **डॉ.विजय पडवळ**	379
79	श्रीमती इंदिरा गांधी : व्यक्ती आणि कार्य **डॉ. महेश गोमासे**	381
80	नैसर्गिक आपत्ती आणि शेती व्यवसाय एक विशेष अभ्यास **प्रा. दत्तू टाकोळे**	384
81	महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंगगुणोत्तराचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. सुदर्शन सोनवणे**	389
82	संत संकल्पना व स्वरूप **डॉ. रविंद्र बेम्बरे**	395
83	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या सामाजिक विचारातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास **प्रा. महानंदा राऊतखेडकर**	400
84	शास्त्रीय संगीतातील महिलांचे कार्य **प्रा. सौ. दिपाली पांडे**	404
85	राज्यविहीन समाज व आदर्श राज्य अहिंसा प्रधान राज्याची कल्पना **डॉ.महेश मोटे**	409
86	दुसरे इंग्रज – मराठा युद्धात नवाब सालाबतखाँची भूमिका **डॉ.संदिप राऊत**	413

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापन

प्रा. डॉ. सुधाकर एल. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
आदर्श कला महाविद्यालय,
जैताणे-निजामपूर, ता. साक्री जि.धुळे

प्रा. अभिजीत शरद भामरे
सहाय्यक प्राध्यापक
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री., जि. धुळे

प्रस्तावना -

सन १९२५-२६ साली महाराष्ट्रात प्रथम कृषीखात्यामार्फत "मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र खडकी" या नावाने शासकीय कुक्कुटपालन केंद्र सुरु करण्यात आले. या केंद्रात तज्ञांच्या देखरेखीखाली कोंबड्यांवर अनेक प्रकारे संशोधन करण्यात आले. कोंबड्यांच्या विकसित जाती, शास्त्रीय पद्धतीने अंडी उबवणूक व पिलांची निर्मिती, कोंबडी पालनाच्या विविध पद्धती, कांबड्यांचे संगोपन, कोंबड्यांचे आजार आणि त्यावरील औषधोपचार प्रतिबंधात्मक उपाययोजना आणि मार्केटिग यासारख्या अनेक बाबींवर संशोधन करण्यात आले.

पुढे राज्यात स्वतंत्र पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली. पुणे येथील मध्यवर्ती इमारतीत स्वतंत्र पशुसंवर्धन संचालनालय सुरु झाले. त्यामुळे खडकी येथील कृषी खात्याकडील हे केंद्र पशुसंवर्धन विभागाकडे १९५८ साली सोपविण्यात आले. आज ते मध्यवर्ती अंडी उबवणूक केंद्र खडकी, पुणे-३, पशुसंवर्धन खाते महाराष्ट्र राज्य या नावाने कार्यरत आहे. कोंबडीपालनाची आवड आणि मागणी पाहून खात्याने नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, कोल्हापूर अशी चार विभागीय अंडी उबवणूक केंद्र सुरु केली. आज त्याचा सर्व जिल्ह्यात विस्तार झाला आहे. या काळात महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर इतर राज्यात अनेक खाजगी व सहकारी संस्थांनी आपले पाय रोवले. त्यामध्ये आंधप्रदेश व कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, प. बंगाल, पंजाब, हरियाणा ही राज्ये आघाडीवर आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करावयाचा झ ाल्यास पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, सांगली, सातारा या जिल्ह्याचे मोठे योगदान आहे. या खाजगी सहकारी संस्थेत शासनतुल्य कामे केली जातात. त्यामुळे कोंबडी व्यवसायात एवढी वाढ झाली आहे कि कोंबडीपालन हा जोडधंदा न राहता एक मोठा व्यवसाय झाला आहे. या संस्थेतून अनेक चांगले उपक्रम राबविले जातात. या योजनेतून खालील बाबींचा विचार केला जातो. महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापनाविषयीचा हा लेखप्रपंच.

महाराष्ट्रातील पक्षीधन :

महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना व सांख्यिकीय माहितीवरुन असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात एकूण पशुधनात वाढ झाल्याचे दिसून येते. तक्ता क्रमांक १.१ मध्ये महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना (१९६१-२०१२) दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.१.१

महाराष्ट्रातील पक्षीधन गणना (१९६१-२०१२)

अ.क्र.	वर्ष	एकूण पक्षीधन	वृद्धीदर (टक्के)
१.	१९६१	१०५७८	-
२.	१९६६	९९०२	-६.८२
३.	१९७२	१२२१७	२३.३७

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

४.	१९७८	१८७९१	५३.८१
५.	१९८२	१९८४५	५.६०
६.	१९८७	२४८३९	२५.१६
७.	१९९२	३२१८७	२९.५८
८.	१९९७	३५३९२	९.९५
९.	२००३	३४५९६	-२.३०
१०.	२००७	६४७५६	८७.१७
११.	२०१२	७७७९४७१६	२०१.३५

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४), अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय.

"महाराष्ट्रात सन १९६१ च्या पक्षीगणनेनुसार एकूण पक्षीधन १.०५ कोटी होते. त्यामध्ये सन २०१२ च्या पशुगणनेनुसार ७७७९.४७ कोटीपर्यंत वाढ झालेली दिसून येते. राज्यात पक्षीधन वृद्धीदर सन १९६१-६६ व २००७-१२ या काळात धन असलेला दिसतो. तर सन २००७-१२ या काळात पक्षीधन वृद्धीदर सर्वाधीक ११४.१८% असल्याचे दिसून येते."[१]

महाराष्ट्रात कुक्कुटव्यवसायाचा विकास :

महाराष्ट्रात कुक्कुटपालन व्यवसाय प्रामुख्याने खाजगी आणि करारात्मक पद्धतीने व्यवसायिकांकडून केला जातो. राष्ट्रीय पोषण संस्थेने प्रतीवर्षी, प्रतीव्यक्ती १८० अंडी व ११ किलो कोंबडीचे मांस सेवनाची शिफारस केली आहे. सद्यस्थितीत राष्ट्रीय स्तरावर दरडोई प्रतीवर्षी ५५ अंडी व १.६ किलो कोंबडीचे मांसाची उपलब्धता आहे. दरडोई प्रतीवर्षी सेवनाचा प्रमाणे मोठ्या शहरात १७० अंडी, छोट्या शहरामध्ये ४० अंडी, विकसीत ग्रामीण भागात २० अंडी तर अविकसित ग्रामीण भागात फक्त ०५ अंडी असे आहे. या क्षेत्रीय विकासाची क्षमता विचारात घेवून राज्य शासनाने कंत्राटी पद्धतीद्वारे कुक्कुटपालनास चालना देयाचे ठरविले आहे. सन २०११-१२ मध्ये २९.७५ कोटी निधीची तरतूद केली असून त्यापैकी ३.१८ कोटी खर्च झाला. तसेच सन २०१२-१३ मध्ये ७.०५ कोटी निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. राज्याच्या मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रामधून पुरवठा केलेल्या कुक्कुटपक्षांची माहिती आणि राज्यात व देशात अंड्यांची वार्षिक दरडोई उपलब्धता तक्ता दर्शविली आहे. तक्ता क्र. १.२ मध्ये पुरवठा केलेली पक्षी व अंड्यांची उपलब्धता दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.१.२

पुरवठा केलेले पक्षी व अंड्याची उपलब्धता

अ.क्र.	वर्ष	पुरवठा करण्यात आलेल्या पक्ष्यांची संख्या (लाख)	अंड्यांची उपलवता (वार्षिक दरडोई)	
			राज्य	देश
१.	२००८-०९	५.०७	३३	४७
२.	२००९-१०	५.७१	३५	५१
३.	२०१०-११	३.८१	३२	५३
४.	२०११-१२	८.८४	३१	५५
५.	२०१२-१३	४.७४	३४	६१

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१२-१३) अर्थ व सांख्यिकी संचनालय,

Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

ISSN : 2348-7143
February-2019

महाराष्ट्रातील पशुसंवर्धन (१८ वी व १९ वी पशुगणना) :

१८ वी पशुणगना २००७ मध्ये तर १९ वी पशुगणना २०१२ मध्ये पूर्ण झाली आहे. या दोन्ही पशुगणनेची माहिती तक्ता क्र. १.३ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र.१.३

पशुसंवर्धन (हजारात)

अ.क्र.	पशुसंवर्धन	पशुगणना २००७	पशुगणना २०१२	वाढ/घट
१.	गोजातीय	१६१८४	१५१८४	घट
२.	महिषवर्गीय	६०७३	५५९४	घट
३.	मेंढ्या व शेळ्या	१३३०१	११०१५	घट
४.	एकूण पशूधन	३५९५४	३१७९३	घट
५.	कोंबड्या व बदके	६४८००	७७७९५	वाढ

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४) अर्थ व सांख्यिकी संचनालय,

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायातील व्यवस्थापन :

"कुक्कुटपालन एक विशिष्ट कार्य आहे म्हणून याबाबत वैज्ञानिक माहिती असणे अत्यंत जरुरीचे आहे. कोंबडीपालनाचा व्यवसाय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केला तरच फायदेशीर होऊ शकेल. व्यवसायाच्या मुख्य कार्यासाठी पुष्कळ आर्थिक गुंतवणूक तर असतेच परंतु त्यासोबत निरंतर सतर्कता देखील आवश्यक आहे. कारण आपण जिवंत पक्षांचे संगोपन करीत असतो. या व्यवसायात आठवडी सुटी मिळत नाही. संपूर्ण सप्ताह काम करीत रहावे लागते. म्हणूनच व्यवसाय सुरु करण्यापूर्वीच याचा गांभीर्याने विचार करा.

फार्म कसा सुरु करावा ? :

फार्म सुरु करतांना सर्वात पहिली गोष्ट म्हणजे जमीन आणि जागेची निवड यासाठी मुद्दे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. स्थान :

जागेची निवड करतांना खालच्या भागातील जमीन जेथे पाणी साचून राहील अशी नसावी. यासाठी उंचावरील जागेला प्राधान्य द्यावे. जेणेकरुन सांडपाण्याचा विचरा उत्तम होत राहील.

२. मुख्य सडक आणि फार्म यातील अंतर :

कुक्कुटपालन क्षेत्रावर अंडी, ब्रॉयलर, पक्षी, पक्षांचे खाद्य इत्यादींचे आवागमन वर्षभर सुरु असते. यासाठी तुमचा फार्म सडक जी की संपूर्ण वर्षभर सुरु राहते अशा सडकेशी जोडलेलाअसणे आवश्यक आहे. यामुळे अंडी, ब्रॉयलर पक्षी, खाद्य इत्यादींची नेआण व्यवस्थीत पार पाडता येईल. याचप्रमाणे ब्रायलर फार्मवर दर आठवड्यात पक्षांना विक्रीसाठी घेऊन जाणे व नविन पक्षी आणणे आवश्यक असते. यासाठी कोणत्याही ऋतूत रस्ता जा-ये करण्यासाठी मोकळा असणे अपरिहार्य आहे.

३. विक्रीकेंद्र आणि पक्षांच्या खाद्याची सुलभता :

फार्मपासून बाजार अथवा विक्रीकेंद्र जेवढे लांब राहील तेवढा अंडी, ब्रॉयलर पक्षी तथा पक्षांच्या खाद्यावर येणारा ट्रान्सपोर्टचा खर्च अधिक राहील. म्हणून फार्म शहर अथवा गावाजवळ राहिल्यास

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

उत्तम. फार्मसाठी जमीन घेतांना किंमत देखील ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. कारण आजकाल शहर किंवा गावानजीक जमिनीची किंमत पुष्कळ असते.

४. पाणी :

कोंबडीपालनासाठी स्वच्छ व पर्याप्त पाण्याची निरंतर आवश्यकता असते. प्रतिदिन एक हजार कोंबड्यांसाठी सरासरी ३००-४०० लिटर पाण्याची आवश्यकता असते. फार्मसाठी जागा निश्चित करण्याअगोदर पाण्याची गुणवत्ता तथा सुलभता लक्षात घ्या. काही ठिकाणी भूमिगत पाणी पिण्यास अयोग्य असते. अशा वेळेला बाहेरुन पाण्याची व्यवस्था होऊ शकत नाही. तेव्हा फार अडचण निर्माण होते. यासाठी प्रयोगशाळेत पाण्याची चाचणीपरीक्षा करुन घेणे सर्वोत्तम.

५. वीजप्रबंध :

व्यवसायिक फार्मवर पक्षांचे खाद्य तयार करण्यासाठी प्लांटचे संचालन करणे, पाणी ओढण्यासाठी मशीन चालविणे. लहान पिलांच्या ब्रुडिंगसाठी लाईट व्यवस्था इत्यादींसाठी विद्युतशक्तीची आवश्यकता असते.

६. हवा :

कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी चांगली आणि शुद्ध हवा खूप महत्त्वाची आहे. हवा चांगली मिळाली तर पक्ष्यांची वाढ चांगली होते. हवा चांगली येण्यासाठी शेडची उंची १२ फुटापेक्षा जास्त असावी. तसेच शेड पूर्व पश्चिम असावे.

अंडी उत्पादनासाठीचे व्यवस्थापन :

या प्रकारच्या कुक्कुटफार्मसाठी एक दिवसाच्या पिलांची आवश्यकता असते. जे ५ महिने नंतर अंडी घालण्यास सुरुवात करतात. यांना पुढे वर्षभर अंडी उत्पादनासाठी ठेवता येते. सरासरी वर्षभर या पक्षांपासून अधिकतम अंडीउत्पादन घेता येते. तदनंतर पक्षांची छटाई व विक्री करणे आवश्यक असते. कारण दीड वर्षानंतर हे पक्षी किफायशीर ठरत नाहीत. लेयर फार्मचा सुरवातीचा खर्च जास्त असतो कारण अंड्यांचे उत्पादन ५ महिने पश्चातच सुरु होते. यामुळे मिळकतीस उशीर लागतो. यानंतर मिळकत चांगली होते.

ब्रॉयलर फार्म - मांसल उत्पादनासाठीचे व्यवस्थापन :

एक दिवसाची ब्रॉयलर पक्षांची पिले विकत आणून हा व्यवसाय करतात. सहा ते सात आठवड्यात पक्षी विक्रीयोग्य होतात. यामुळे ब्रॉयलर फार्मची सुरवातीची गुंतवणूक कमी असते व मिळकत देखील लवकर सुरु होते. परंतु यासाठी अधिक मेहनत आणि वेळेची आवश्यकता असते.

कोंबड्यांच्या विभिन्न जाती आहेत आणि त्या लेअर अथवा ब्रायलर फार्मसाठी उपयुक्त ठरतात.

अंडी घालणाऱ्या कोंबड्या (लेयर) :

या वर्गातील कोंबड्या खाद्यांचे रुपांतर अंड्यांत करतात. परंतु त्यांच्या शरीरात मांसाची वाढ जास्त होत नाही. या जातीच्या कोंबड्या खाद्य कमी खातात व जास्त अंडी घलतात. कोंबडी पालनाच्या भाषेत सांगायचे म्हणजे खूडूक होत नाहीत. ह्या श्रेणीत मुख्यत्वेकरुन व्हाईट लेग हॉर्न जातीच्या कोंबड्या अतिशय सहनशील, पिलांची जोपासना करणे सोपे जाते. खाद्य कमी खातात तथा अंडी जास्त घालतात."[२]

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

व्यवसायातील नुकसानीची संभाव्य कारणे :

पक्ष्यांची गुणवत्ता धरुन चालणे :

पोल्ट्री हे पशुधन आहे आणि कधीही त्याची गुणवत्ता धरुन चालणे चुकीचे आहे. आजचे दुर्लक्ष किंवा विसराळूपणा याचा शेवट फक्त आजपुरताच नुकसानीत होणर नाही तर कदाचित पुढच्या काही आठवड्यांचे नुकसान होऊ शकेल. उत्तम व्यवस्थापनात उत्तम निकाल आणि फायदा मिळत राहील. फक्त एक दिवस दुपारचे पाणी पक्षांना मिळाले नाही तर पुढचे १५ दिवस अंडी मिळणार नाहीत. उलट जास्त काळजी घेतल्यास जास्त फायदा मिळेल.

अति आत्मविश्वास :

बरेचसे फार्मस व्यवसाय सुरु करतांना उत्साहाने भारलेले असतात. आदर्श असा फार्म त्यांना तयार करायचा असतो. हे फार्मस अगदी निश्चितपणे चांगले व्यवस्थापन करतात. हळूहळू काही महिन्यांनी किंवा वर्षांनी त्यांच्यात फाजील आत्मविश्वास भरु लागतो. स्टँडर्डस कमी होतात. व्यवस्थापनात दोष निर्माण होऊ लागतात. नुकसान झाल्यास असे फार्मस अगदी सहजपणे त्यासाठी पळवाटा काढू लागतात. हा सावकाश येणारा अति आत्मविश्वास फार धोकेदायक ठरु शकतो. कारण यामुळे कित्येक अडचणींची कारणे स्पष्टपणे समजतच नाही.

पक्ष्यांची मर्तुक :

कुक्कुटपालन व्यवसायात पक्ष्यांची जास्त मर्तुक आल्यास मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. आज अनेक रोगांचा प्रादुर्भाव वाढला आहे. त्यासाठी योग्य ती काळजी घेणे आवश्यक आहे.

बाजारभाव :

कुक्कुटपालन व्यवसायात बाजारभावामुळे मोठे नुकसान होण्याची शक्यता असते. प्रत्येक दिवशी पक्ष्यांचे बाजारभाव बदलतात. मांस व अंडी यांचे बाजारभाव रोज उपलब्ध होतात. मात्र बाजारभाव कधीही स्थिर राहात नाहीत म्हणून मोठे नुकसान होते.

भावनाशीलता :

व्यवसायिक निर्णय हे भावनायुक्त असायला हवेत. वेगवेगळ्या पर्यायामधून योग्य तो पर्याय ठरविण्याची पात्रता फार्मरकडे असली पाहिजे. परंतु दुर्दैवाने असे होत नाही. बरेचसे फार्मर्स निर्णय घेण्यात आणि व्यवस्थापनात भावनाशिलता आणतात. मग ते कामगार असोत, सुपरवायझर असोत, गिऱ्हाईक असोत किंवा सप्लायर असोत. एखादा सपयर तुमचा चांगला मित्र असेल पण त्याचा माल हा उत्कृष्ट प्रतिचा नसेल तर त्याच्याकडून खरेदी केलीच पाहिजे असे नाही. भावूक माणसाचे धंद्यात नुकसान होते.

क्रेडीट :

सर्व फॉर्मर्ससाठी सगळ्यात मोठे अमिष क्रेडीट हेच असावे काही वेळा आर्थिक अडचणींमुळे फार्मर्संना क्रेडीटचा आधार घ्यायला लागतो. पण कित्येक फार्मर्स असे असतात की ज्यांचे निर्णय वस्तुची निवड आणि खरेदी हे क्रेडिटवरच आधारलेले असतात. क्रेडिट मिळत असेल तेव्हा डोके चालवून क्रेडिट घ्या. परंतु क्रेडीट मिळविण्यापेक्षा वस्तूंची गुणवत्ता जास्त महत्त्वाची आहे हे कधीही विसरु नका.

भिकार खाद्य व्यवस्थापन :

चांगल्या प्रतीच्या खाद्यावर पक्ष्यांचे वजन अवलंबून असते. त्यासाठी बाजारात अनेक नामवंत कंपन्या उपलब्ध आहेत. उत्पादनाच्या खर्चापैकी खाद्य सगळ्यात मोठा घटक असून सध्याच्या खाद्याच्या

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

वाढत्या किंमती लक्षात घेता तर या घटकांचे महत्त्व अधिक वाढते. खाद्यव्यवस्थापनाची अनेक क्षेत्रे आहेत. उदा. खरेदी केलेल्या खाद्याची किंमतीच्या तुलनेत गुणवत्ता, ॲफलाटॉक्सिन तयार न होईल अशा रितीने साठवण, खाद्य व्यवस्थीत पणे पन्हाळीत घालणे, तसेच खाद्य वाया न जाण्यासाठी, खाद्य पन्हाळ्यांची वेळेच्या वेळी डागडुजी करणे. ज्या फार्म्सवर खाद्य खाण्याचे प्रमाण कमी दिसते त्यांनीसुद्धा खाद्य आणखी वाचावयाचे प्रयत्न केले पाहिजेत. कमी खाद्य देवून जास्त वजन वाढविणे हे महत्त्वाचे आहे.

अव्यवस्थित अर्थव्यवस्थापन :

दिवसाच्या शेवटी भरपूर पैसा हातात असला म्हणजे नफा आणि कमी पैसा हातात असला म्हणजे तोटा असे सामान्यतः वाटते. उत्पादन खर्चाची जाण ठेवून खर्च केलेल्या प्रत्येक रुपयासाठी जास्तीत जास्त मिळकत घेणे म्हणजे उत्तम अर्थ व्यवथापन, बरेच फार्मर्स ताळेबंद ठेवतच नाहीत आणि ठेवला तर त्यात सगळा गोंधळ असतो. पक्षी विकून आलेल्या पैशातून नविन शेड, पिंजरे बांधणी इत्यादी केल्यावर शेवटी नविन पिले घेण्यासाठी पैसे उरणार नाहीत. काही फार्मस बँकेचे कर्ज मंजूर झाले की आपल्या सगळ्या अडचणी संपल्याप्रमाणे ते वागू लागतात. खरे तर त्याचवेळी अडचणींची सुरुवात होते. बँकेच्या जबाबदाऱ्या संपल्यानंतरच आर्थिक अडचणी संपतात.

चुकीची विक्री पद्धत :

बॉयलर्स पक्षी विक्रीसाठी स्वतःचे दुकान असणे आवश्यक आहे. त्यातून चांगला नफा मिळू शकतो. कोणत्याही फार्मरला सुचविण्यासाठी विक्रीची एकही स्टँडर्ड पद्धत नाही. बहुतेकजण अंडी आणि ब्रायलर्स आणि विक्रीसाठी उचलण्यासाठी व्यापाऱ्यावर अवलंबून राहतात. काही लोक स्वतःचे उत्पादन विक्री करण्याच्या धावपळीत गुंतलेले असतात. प्रत्येकाने स्वतःला उपलब्ध असलेला वेळ, स्वतःची सोय आणि इतर परिस्थिती बघूनच स्वतःला योग्य अशी विक्री पद्धत निवडली पाहिजे. खरे तर फार्मर्सनी ह्या क्षेत्रात येऊन ही कामे करायला हरकत नाहीत. परंतु फार्मर्स केवळ आणीबाणीच्या काळात एकत्र काम करतात. विक्रीसाठी बाजारभावाची माहिती घेणे आवश्यक आहे."[३]

साराश :

महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायातील सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापनात ग्रामीण भाग अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. राज्यात हा व्यवसाय प्रामुख्याने खाजगी व्यावसायिकांकडूनच केला जात आहे. शेतीबरोबर थोड्याशा कोंबड्या, दुधासाठी शेळी, जमल्यास एखादी गाय किंवा म्हैस सांभाळत आला आहे. आजच्या आधुनिक युगामध्ये शेतीला जोडधंदा म्हणून कुक्कुटपालन व्यवसायाला अनन्य साधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तसेच या व्यवसायामध्ये व्यवस्थापनाला असलेले महत्त्व विचारात घेणे आवश्यक आहे. म्हणूनच कुक्कुटपालन एक विशिष्ट कार्य आहे. कोंबडीपालनाचा व्यवसाय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केला तरच फायदेशीर होतो. व्यवसायाच्या मुख्य कार्यासाठी पुष्कळ आर्थिक गुंतवणूक तर असतेच परंतु त्यासोबत निरंतर सतर्कता देखील आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४)*, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. ९६-९९.
२. दक्षिणकर, ना. पु., *आधुनिक कोंबडी पालन*, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २०११, पृ. १४ ते १६.
३. हिंगणे वसंत, *कुक्कुटपालन व्यवसाय मार्गदर्शक*, सकाळ प्रकाशन, फेब्रुवारी २०१८.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - II April - June - 2019

Marathi Part - III

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**.

Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri. Dist.Dhule

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography, Guwahati
College Bamunimaidam, Guwahati, Assam.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal-Sakri, Dist-Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महात्मा गांधी आणि ग्रामविकास **प्रा. डॉ. प्रतिभा अहिरे**	१-४
२	आंबेडकरी चळवळीच्या प्रबोधनातून आत्मभानप्राप्त दलित कविता **डॉ. शैलेश राऊत**	५-१३
३	कृषी विकासात सामुदायिक रेडिओची भूमिका **उमा नारायणराव सोळुंके** **डॉ. नामदेव पी. सानप**	१४-१८
४	अनुवाद प्रक्रियेत अनुवादकाची भूमिका **डॉ. अशोक गणपतराव पाठक**	१९-२२
५	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलसंपदा व सिंचन क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. संतोष पी. भुरकुल**	२३-२७
६	शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना अध्यापनासाठी एम-लर्निंगची उपयुक्तता **श्रीमती. अंजली जयदेवराव भरणे** **डॉ. अनंत चौधरी**	२८-३०
७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे महिलांविषयक विचार **डॉ. सुखदेव इधारे**	३१-३५
८	भारतीय प्रसारमाध्यमांची लोकशाहीतील भूमिका **सिरसाट तुकाराम राजेंद्र**	३६-३८
९	डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे ग्रंथालयीन क्षेत्रातील योगदान **प्रा. डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले**	३९-४३
१०	अविनाश डोळस यांची समीक्षा **नरेंद्र मून**	४४-४९
११	पत्नी पिडित पुरूषांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास : विशेष संदर्भाने औरंगाबाद जिल्हा **चरणसिंग हारसिंग गुसिंगे** **प्रा. डॉ. भगवान डोंगरे**	५०-५२

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri Tal. Sakri Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	श्री. शि. वि. प्र. संस्थेचे कै. क. डॉ. पां. रा. घोगरे विज्ञान महाविद्यालय ग्रंथालयातील वाचन साहित्य संग्रह विकास **प्रा. गोपाल राजाराम पाटील**	५३-६०
१३	महाराष्ट्र पोलीस दलाचा विकास आणि प्रशासकीय रचना एक अध्ययन **प्रा. हुरगूळे एन. आर.** **प्रा. डॉ. भिसे आर. एम.**	६१-६९
१४	सम्राट अशोकाच्या अहिंसात्मक धार्मिकनीतीचे अध्ययन **डॉ. हेमलता एफ. भावसार** **कांचनमाला कांबळे (गवई)**	७०-७३
१५	परिमार्जित जानकी **प्रदीप सरवदे**	७४-७८
१६	सार्क शिखर परिषदांचा राजकीय अभ्यास **स्वामी विरभद्र गुरप्पा**	७९-८४
१७	ग्रामपातळीवरील प्रशासनात ग्रामसभेची भूमिका **डॉ. गोविंद यमलवाड**	८५-८९
१८	सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. रमाकांत तिडके**	९०-९३
१९	तुकारामांच्या कवितेतील मानवीमूल्यांचा विचार **डॉ. नवनाथ दणाणे**	९४-९७
२०	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद **प्रा. डॉ. मिलिंद कांबळे**	९८-१०१
२१	महात्मा गांधीचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन **प्रा. विष्णू ज. पवार**	१०२-१०६
२२	विरोध : अॅट्रोसिटी कायद्याला **प्रा. डॉ. अरुंधती पाटील** **चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे**	१०७-११६

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	सातारा संस्थानचा प्राचीन इतिहास **श्रीमती भारती सदाशिव माळी**	११७-१२१
२४	स्थानिक स्वशासन आणि गडचिरोली जिल्हातील सरपंचांचा सहभाग **डॉ. आर. पी. करोडकर**	१२२-१२४
२५	सर्वात आवडते किंवा पसंतीचे राष्ट्र **प्रा. आर. एस. कोल्हे**	१२५-१२८
२६	थॉर्नडाईकच्या अध्ययन नियमांचा प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी अध्ययनात होणारा उपयोग एक चिकित्सक अभ्यासक **डॉ. अतुल ना. चंद्रमोरे**	१२९-१३३
२७	विदर्भातील शहरी व ग्रामीण भागातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या समस्या, सवयी व त्यांचे शैक्षणिक संपादन : एक अध्ययन **सुहासबाबु अनिलबाबु फुंडे** **डॉ. के. एम. भांडारकर**	१३४-१३७
२८	कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा : एक सामाजिक दृष्टीकोन **प्रा. अभिजीत शरद भामरे** **प्रा. डॉ. सुधाकर लोटन जाधव**	१३८-१४२

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

VOLUME – VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२८. कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा : एक सामाजिक दृष्टीकोन

प्रा. अभिजीत शरद भामरे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.
प्रा. डॉ. सुधाकर लोटन जाधव
आदर्श कला महाविद्यालय जैताने-निजामपूर, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

आज कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा याचा विचार करतांनाकुक्कुटपालनहा व्यवसाय प्राचीन काळापासून जगाच्या पाठीवर चालत आलेला प्रचलित पारंपरिक व्यवसाय आहे. आजच्या आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या युगात त्यात अनेक मोठे बदल झालेले दिसुन येतात. पूर्वी आजच्या एवढी एका छताखाली कोंबड्यांची मोठी संख्या दिसत नव्हती. मोठमोठे शेडही नव्हते. परंतू लहान मोठ्या संख्येने कोंबड्या पाळल्या जात होत्या. कोंबड्यांची खुराडी होती. आजच्या एवढे कोंबड्यांना महत्त्व दिले जात नव्हते. काळजी घेतली जात नव्हती. लोकसंख्येच्या तुलनेत गरजही वाटत नव्हती. पण आज त्याची वेळ आली आहे.विचार करावयाचा झाल्यास शेतीशी निगडीत असणाऱ्या अनेक जोडधंद्यांपैकी एक चांगला व्यवसाय कुक्कुटपालन आहे.शेतीहा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे पूर्वीपासून शेतीला महत्त्व होते. म्हणून आपल्याकडे व्यवहारिकदृष्ट्या म्हण प्रचलित आहे, "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी" आजहीती म्हण सार्थ आहे आणि उद्याही असणार आहे. शेतीही माणसाच्या जीवनातील नवसंजिवनी आहे. म्हणून कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा समजून घेण्यासाठीहा लेख प्रपंच.

अन्न ही माणसाच्या जीवनातील गरजापैकी महत्त्वाची गरज. याशिवाय आहार, निद्रा, भय, मैथूनही जीवसृष्टीतील प्रत्येक जीवाची शारीरिक गरज मानली जाते. सजीवांच्या जीवनशैलीत आहाराला अनन्य साधरण महत्त्व आहे. शरीर हे अन्नमय असून शरीरहे अन्नावरच पोषले जाते. शरीराचे जीवीत कार्य हे अन्नापासून मिळणाऱ्या उर्जेवर चालते. उर्जा ही अन्नापासून तयार होते.उर्जेची निर्मिती अन्नातील पोषणमूल्ये घटकांवर अवलंबून असते. आहारातील पोषणमुल्यांचा विचार करता आहारामध्ये सर्व प्रकारची अन्नघटके, जीवनसत्त्वे व खनिज पदार्थ योग्य प्रमाणित असणे आवश्यक आहेत. निरोगी शरीरासाठी म्हणजे उत्तम आरोग्यासाठी सकस, पोष्टीकसंतुलित आहाराची गरज असते. ही गरज कोंबडी व कोंबडीपासून मिळणाऱ्या उत्पादन पदार्थातून मिळत असल्याने कुक्कुटपालन व्यवसायाला महत्त्व आहे.कोंबडीपासून मिळणारे घटक

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

म्हणजे मांस व अंडी मांस हे जगातील ६५ टक्के लोकांचा आहार आहे. आपण मांस हे अनेक प्रकारच्या प्राण्यापासून मिळवतो. आपल्याकडे खालीलप्रमाणे मांसाचे स्त्रोत आहेत.

१) पोर्क - वरहराचे मांस	२) बीफ - गाई-म्हशींचे मांस
३) मटण - शेळ्या-मेंढ्यांचे मांस	४) चिकण - कोंबड्यांचे मांस
५) इतर मांस - वन्य पशुपक्षांचे मांस	६) मासे- मासे-जलचर प्राणी

आपल्याकडे साधारणत: ६५ टक्के लोक मांसाहारी आहेत. त्याचा विचार करता आपल्याकडे उपलब्ध असलेले मांस सर्व धर्मियांना मान्य असेलच असे नाही.प्रत्येक धर्मांमध्ये मांसाहाराबद्दलची संकल्पना वेगळी आहे. ठराविक प्राण्यांचे मांस ठराविक धर्मियांना चालते. प्रत्येक धर्माची तत्त्वे, संकल्पना वेगळी आहे. जोतो आपल्या तत्तवानुसार धर्माचे पालन करतो. त्यामुळे मांसाहारामध्ये मतभेद आहेत. उदा. पोर्क म्हणजे वराहाचे मांस. वराहाचे मांस मुस्लिम धर्मात निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळे मुस्लिम लोक वराहाचे मांस खात नाहीत.बीफ म्हणजे गाईचे मांस हिंदू धर्मात निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळेहिंदू लोक गाईचे मांस खात नाहीत. परंतु कोंबडीचे मांस मात्र हिंदू आणि मुस्लिम या दोघांनाही चालते.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्राचीन काळापासून कोंबड्यांकडे पाहण्याचा जगातील सर्व जाती-धर्माच्या लोकांचा एक वेगळा दृष्टीकोन आहे. कोंबड्यांमध्ये एक विलक्षण जादुई शक्ती आहे असा काही जातीय धर्मियांचा समज आहे. त्यामुळे काळी जादू, जादूटोना, यासारख्या प्रकारात कोंबडे व अंडी यांना स्थान आहे. याशिवाय धार्मिक कृत्य, होमहवन, देवदेवतांना द्यावयाचे बळी यांमध्ये कोंबड्यांना महत्त्व आहे.याशिवाय मांसाहार करणाऱ्यांमध्ये पाहुणचार, मेजवाण्या, पार्ट्या यामध्ये अंडी व चिकनचा वापर केला जातो.

प्रचलित कोंबडी पालन पद्धत

कोंबडी हा मुळचा जंगली पक्षी असून अतिशय संवेदनशील आहे. ज्यावेळी माणसाचा त्याच्याशी संबंध आला त्यावेळी माणसाने त्यांच्यातील उपयुक्तता व गुणवत्ता ओळखून घरात आणले.त्यांच्या पूर्वीच्या सवयी बदलवल्या.त्यांना नविन सवयी लावल्या. आज जगाच्या पाठीवर कोंबड्यांच्या अनेक जाती-प्रजाती पहायला मिळतात. शेतीहा ग्रामीण भागात मुख्य व्यवसाय असल्याने त्याला जोडधंदा म्हणूनकुक्कुटपालन केले जाते.पूर्वी ग्रामीण भागात घरोघरी कोंबड्या पाळल्या जात असत. पाच पन्नास कोंबड्या पाळून त्याच्या उत्पन्नावर तेल, मीठ चालवणारी लाखो कुटुंब आहेत. कुक्कुटपालनास लागणारे अनुकूल वातावरण, भौगोलिक परिस्थिती व सुख-सुविधा ग्रामीण भागात असल्यानेहा व्यवसाय चांगला रुजला आहे.कोंबड्यांना लागणारे अन्न-पाणी, धान्य, किड्यामुंग्यांच्या रुपाने मोफत उपलब्ध होते. त्यामुळे त्याच्या आहारावरील खर्च शून्य पैसे येतो.आज त्या जर बंदिस्त केल्या असत्या तर आजच्या परिस्थीतीनुसार ६५ टक्के खर्च करावा लागला असता. कोंबड्यांच्या निवाऱ्यावर विचार करायचा झाल्यास कोंबड्या कोंडण्यासाठी लागणारी खुराडे, डालग्या, पाट्या, ह्या जंगलातून मिळणाऱ्या बांबू, वेली, झाड्याच्या फोका (फांद्या) यापासूनतयार केल्या जातात. जंगल ही नैसर्गिक देणगी असल्यामुळे निवाऱ्यासाठी पदरमोड करावी लागत नाही. कोंबड्यांना कुठेही झाडावर, छपरावर, भिंतीवर

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

बसण्याची सवय असल्याने निवाऱ्यासाठी खर्च करावा लागत नाही. कोंबडी हा संवेदनशील प्राणी असल्याने एकदा घराची ओळख झाल्यावर दुसरीकडे जात नाही. बाहेर हिंडून फिरुन आला तरी परिचीत जागेवरच अंडी घालतो, हेत्याचे वैशिष्ट्य आहे.

पिलं तयार करण्याची तत्कालीन नैसर्गिक पद्धत

घरगुती कोंबडी पालनात अंडी उबवून पिलेतयार करण्याची नैसर्गिक पद्धत असूनती सर्वांना करता येणारी, परवडणारी उपयुक्त पद्धत आहे. पिले काढण्यासाठी चांगल्या जातीच्या निवडक अंड्यांची आणि खुडूक कोंबड्यांची निवड केली जाते. खुडूक कोंबडी म्हणजे अंडी देण्याचे बंद झाले नंतर कोंबडी बराच काळ खुराड्यात बसून असते. तीसातत्याने अंडी देत असल्यामुळे तिच्या प्रजनन संस्थेवर ताण पडलेला असतो.न कळत तिच्या शरीराची झीज होवून ती अशक्त बनते.बसून राहिल्यामुळे तिच्या शरीरातील झिज भरुन निघण्यास मदतहोते. अंडी न देण्याचा भाकडकाळ म्हणजे कोंबडीचा खुडूक काळ अशी खुडूक कोंबडी उबवण्यास योग्य असते.

तत्कालीन असाही अज्ञानाचा काळ

तो काळ म्हणजे शिक्षणाच्या अभावी, मागासलेला अविकसीत, अप्रगत काळ. लोकातील अज्ञान, अंधश्रद्धा यांनी अधोगतीकडे नेणारा बुरसट विचारांचा काळ. त्यामुळेविज्ञानाला थारा नव्हता की प्रगतीला वाव नव्हता. आजच्या सारखे तंत्रज्ञ नव्हते कि पशुवैद्यक नव्हते. त्यामुळे शास्त्रोक्त पशुसेवा दुर्मिळहोती. कुठेतरी तालुक्याच्या ठिकाणी एखाद्या पशुवद्यकीय दवाखाना असे. त्या दवाखान्यात वरवरचे उपचार केले जात असत.लसी आणि औषधे यांवर लोकांचा विश्वास नव्हता. अज्ञानामुळे लोकांचा औषधोपचारापेक्षादेवदेवतांवर अधिक विश्वास होता. त्यामुळे लोक आजारी पशुपक्षांवर उपचार करुन घेत नव्हते.तेसरळ अंगारा-धोपारा देणाऱ्या बुवा बाबांकडे जात होते.

त्याकाळी लोकांचा समज होता कीसाथीचे रोग आजारहे देवदेवतांच्या कोपामुळेहोतात.विकृत व्याधी माणसाने केलेल्या देवदेवस्थींमुळे होतात. त्यामुळे देवऋषी, बुवाबाजीला उत आला होता.हेढोंगी लोक लोकांच्या श्रद्धेचा फायदा घेऊन लोकांना लुटतहोते. देवांचे भक्त देवांच्या नावावर लोकांची पिळवणूक करतहोते.पोट पुजेसाठी कोंबडी अंडी गोळा करतहोते. शिक्षणाच्या अभावामुळे विज्ञान ग्रामीण भागात पोहचले नव्हते. उलट लोकांच्या मनावर अंधश्रद्धेचा पगडा बसला होता. तो पूर्णपणे दोरेगंडे, देव-देवऋषी, मरीआई-सटवाई, म्हसोबा, पिरोबा यासारख्या देवदेवतांच्या आहारी गेलेहोते.

कुक्कुटपालन व्यवसायचा सुवर्णकाळ

स्वातंत्र्यपूर्व साधारण १९६० सालापर्यंत कुक्कुटपालनहे पारंपरिक नैसर्गिक पद्धतीने केले जात होते. पण त्यानंतर म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर कोंबडी पालनात अनेक बदल होत गेले. स्वातंत्र्यानंतर राज्यांत आणि केंद्रात कृषी खात्याबरोबर दुग्धव्यवसायात, पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली होती. पशुसंवर्धन खात्यामध्ये कुक्कुटपालनाचे महत्त्व ओळखून कुक्कुटपालनला उत्तेजन म्हणून अनेक योजनाचे नियोजन करण्यात आले.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

कोंबडी तंज्ञांना, शास्त्रज्ञांना पाचारण्यात आले.कोंबडी तज्ञांनी अभ्यास करुन काही विकास योजना शासनाकडेसादर केल्या त्या अंमलात आणण्यासाठी शासनाने वेगवेगळ्या स्तरावर समित्या, मंडळे नेमली. पुढे या समिती मंडळाच्या माध्यमातून पशुसंवर्धनाचे कार्य सुरु झाले. पशुसंवर्धनामध्ये दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, शेळी-मेंढी पालन, वराह पालन, बदक पालन, ससे पालन आणि कुक्कुटपालन यासारख्या शेतीशी निगडीत असणाऱ्या अनेक जोडधंद्यांना प्राधन्य देण्यात आले. या जोडधंद्यांमध्ये कोंबडीपालनातील गरज ओळखून कुक्कुटपालनाकडे विशेष लक्ष देण्यात आले.

सन १९२५-२६ साली महाराष्ट्रात प्रथम कृषीखात्यामार्फत "मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र खडकी" या नावाने शासकीय कुक्कुटपालन केंद्र सुरु करण्यात आले. या केंद्राततज्ञांच्या देखरेखीखाली कोंबड्यांवर अनेक प्रकारेसंशोधन करण्यात आले. कोंबड्यांच्या विकसित जाती, शास्त्रीय पद्धतीने अंडी उबवणूक व पिलांची निर्मिती, कुक्कुटपालनाच्या विविध पद्धती, कांबड्यांचे संगोपन, कोंबड्यांचे आजार आणि त्यावरील औषधोपचारप्रतिबंधात्मक उपाययोजना आणि मार्केटिंग यासारख्या अनेक बाबींवर संशोधन करण्यात आले.

पुढे राज्यात स्वतंत्र पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली. पुणे येथील मध्यवर्ती इमारतीत स्वतंत्र पशुसंवर्धन संचालनालय सुरु झाले. त्यामुळे खडकी येथील कृषी खात्याकडीलहे केंद्र पशुसंवर्धन विभागाकडे १९५८ साली सोपविण्यात आले. आज ते मध्यवर्ती अंडी उबवणूक केंद्र खडकी, पुणे-३, पशुसंवर्धन खाते महाराष्ट्र राज्य या नावाने कार्यरत आहे. कुक्कुटपालनाची आवड आणि मागणी पाहून खात्याने नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, कोल्हापूर अशी चार विभागीय अंडी उबवणूक केंद्र सुरु केली. आज त्याचा सर्व जिल्ह्यात विस्तार झाला आहे. या काळात महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर इतर राज्यात अनेक खाजगी व सहकारीसंस्थांनी आपले पाय रोवले आहेत. त्यामध्ये आंध्रप्रदेश व कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, प. बंगाल, पंजाब, हरियाणाही राज्ये आघाडीवर आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करावयाचा झाल्यास पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, सांगली, सातारा या जिल्ह्याचे मोठे योगदान आहे. या खाजगीसहकारीसंस्थेत शासनतुल्य कामे केली जातात. त्यामुळे कोंबडी व्यवसायात एवढी वाढ झाली आहे कि कुक्कुटपालनहा जोडधंदा न राहता एक मोठा व्यवसाय झाला आहे.या संस्थेतून अनेक चांगले उपक्रम राबविले जातात.या योजनेतून खालील बाबींचा विचार केला जातो.

१. शास्त्रीय पद्धतीने पैदास करुन चांगल्या गुणवत्तेच्या जाती निर्माण करणे. जातिवंत पक्षी निर्माण करणे.
२. शेतकरी, लहान-मोठे उद्योजक, शासकीय, निमशासकीय आणि सहकार संस्थांना सुधारित, जातीच्या कोंबड्यांच्या पिलाच्या निर्मितीसाठी उबवण्याच्या अंड्यांचा पुरवठा करणे.
३. लोकांच्या मागणीनुसार वेगवेगळ्या वयोगटातील नर-माद्यांचा पुरवठा करणे.
४. लोकांच्या मागणीनुसार एक दिवसाच्या पिलाचा पुरवठा करणे.
५. मागणीप्रमाणे वयात आलेल्या तलंगा किंवा अंडी देणाऱ्या कोंबड्या पुरविणे.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

६. नविन उद्योजकांना, शेतकरी यांना कोंबडी पालनाचे तांत्रिक प्रशिक्षण देणे.

७. कोंबडी पालनात जागृती करण्यासाठी, मेळावे शिबीरे व प्रदर्शने आयोजित करणे.

गेल्या ५० वर्षात आपल्याकडेकुक्कुटपालन व्यवसायाची लक्षणीय वाढ झाली असून जनुकीय शास्त्राच्या प्रक्रियेतून उत्तम दर्जाचे, चांगल्या गुणवत्तेचे पक्षी निर्माण झाले आहेत.

कुक्कुटपालन व्यवसायाची यशस्वी वाटचाल

साधारणपणे १९९० पासूनकुक्कुटपालन व्यवसायात मोठी वाढ झाली आहे.अंडी देणाऱ्या कोंबड्यांपेक्षा मांसल कोंबड्यांची (ब्रॉयलर) निर्मिती करुन त्यांचे मार्केटिंग करण्यात अनेक कंपन्या या व्यवसायात उतरल्या आहेत. एक दिवसाच्या पिलाची विक्रीबरोबर कॉन्ट्रॅक्ट पद्धतीने पिलाचा पुरवठा करुन तयार झालेल्या कोंबड्यांचे स्वत:च्या व्यवस्थापनाखालील प्रक्रिया उद्योगात अनेक कंपन्या गुंतल्या आहेत. अंड्यांपासून पावडर तयार करणे, कोंबड्यांसोलून त्यांचे मांसावर प्रक्रिया करणे, मांस फ्रिज करुन त्यांची निर्यात करणे, यासारख्या प्रक्रिया उद्योगातून चांगले पैसे मिळत आहेत.

थोडक्यात

आज कुक्कुटपालन व्यवसायातील व्यवसायाची दशा आणि दिशायाचा अभ्यास करत असतांना कुक्कुटपालन उत्पादनात दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणातवाढ होत असतांना दिसून येतआहे. यात अनेक खाजगी कंपन्यांचे योगदान आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन उत्पादकांची संख्या वाढत असतांना रोजगारही उपलब्ध होतांना दिसून येत आहे. आज महाराष्ट्रात ६५ टक्के कोंबड्यांचे उत्पादन कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग पद्धतीनेहोते. त्यात सगुणा, व्यंकटेश्वरा कंपन्या अग्रेसर आहेत. या कंपन्या नविन उद्योजकांना एक दिवसांची पिल्ले, खाद्य, औषध, पशुसेवा व मार्गदर्शन करुन त्यांच्याकडून वाढलेल्या पक्ष्यांची खरेदी करुन आर्थिकसहकार्य करते. कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग पद्धतीत ज्यांच्याकडे शेड, विज, पाणी यांचीसोयकरुन त्यांच्याशी करार करुन घेतात.शेडच्या जागेनुसार त्यांना एक दिवसाची पिल्लेदेऊनअधुनमधून कंपनीच्या तंज्ञांकडून मार्गदर्शनदखिल केले जाते. अशा पद्धतीने कुक्कुटपालन व्यवसायातील बारकावे दिसन येतात.

संदर्भग्रंथ

१. रसाळे, उद्धव, ***आधुनिक कोंबडीपालन***, निरज प्रकाशन, सोलापूर, जानेवारी २०१८

२. ***महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४)***, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

३. दक्षिणकर, ना. पु., ***आधुनिक कोंबडी पालन***, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २०११,

४. हिंगणे वसंत, ***कुक्कुटपालन व्यवसाय मार्गदर्शक,*** सकाळ प्रकाशन, फेब्रुवारी २०१८.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & ... College Sakri, Tal. Sakri
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCItPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

PRINCIPAL
T.S.P.'s Smt. ... U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - I | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877
E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebarely Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd.),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतीय लोकशाहीत जात आणि राजकारण डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे	६६-७१
१५	प्रादेशिक पक्षांचा उदय श्री. दत्तात्रय विश्वंभर जाधव प्रा. डॉ. महेश मोटे	७२-७५
१६	भारतीय राजकारण : धर्म आणि जातीय अस्मितांच्या विळख्यात डॉ. मल्हारी गुरुनाथ शिंदे	७६-८१
१७	भारतीय राजकारणात जातीची भूमिका मयुरी रमेश जोगदंड	८२-८४
१८	निवडणुकीतील राजकारणामध्ये समाजमाध्यमांची भूमिका प्रा. डॉ. मोहन चौगुले	८५-९०
१९	प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा उदय श्री. नागनाथ शशिकांत कवाडे	९१-९६
२०	आरक्षणाची तरतुद : वाटचाल व राजकारण डॉ. नवनाथ आघाव वनसोडे गणेश बालासाहेब	९७-१०१
२१	महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व शेख नौशाद शफीक	१०२-१०७
२२	धर्म व जातीचे राजकीयीकरण प्रा. नितीन लगड	१०८-११२
२३	निवडणुकीचे राजकारण आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका प्रा. ओंकार नरेंद्र केने	११३-११६
२४	लोकशाही आणि स्वायत्त संस्था डॉ. प्रभाकर रघुनाथ जगताप	११७-१२०
२५	आरक्षणाचे राजकारण आणि मतपेढ्या राजरत्न शंकरराव गवई	१२१-१२५

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	भारतीय राजकारणातील महिला आरक्षणाचे वास्तव डॉ. रमाकांत तिडके	१२६-१२८
२७	शिवसेना : महाराष्ट्र राज्याच्या राजकारणातील भूमिका रामेश्वर जनार्दन मुळे	१२८-१३१
२९	भारतीय राजकीय व्यवस्थेत जाती आणि धर्मांचे राजकारण संभाजी कोंडबाजी फोले	१३२-१३५
३०	प्रादेशिक पक्षाचा उदय डॉ. दारवंडे एस. एस.	१३६-१३९
३१	भारतीय लोकशाही : निवडणूक सुधारणेचे राजकारण डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे	१४०-१४४
३२	भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे वर्चस्ववादी राजकारण प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे	१४५-१४८
३३	लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी निवडणूक सुधारणा आवश्यक : एक चिंतनात्मक मांडणी सोनवळकर रमेश शंकरराव	१४९-१५७
३४	जाती आणि धर्मांचे राजकीयकरण डॉ. सुहास रंगनाथ मोराळे महेश बाबुराव कांबळे	१५८-१६०

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३१. भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे वर्चस्ववादी राजकारण

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती वितमबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने संसदीय लोकशाही शासनव्यवस्थेचा स्वीकार करून बहुपक्ष पद्धती स्वीकारली असली तरी,बराच काळ भारतीय राजकारणात केंद्र आणि राज्यांतील सत्तेवर कॉंग्रेस पक्षाचेच एकहाती वर्चस्व राहिले. परंतु चौथ्या सार्वत्रिक निवडणूकीपासुन काही घटक राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांनी लक्ष वेधुन घेण्याजोगी कामगिरी केली. १९६७ च्या विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये कॉंग्रेस पक्षाचा ९ राज्यांमध्ये पराभव झालाआणि काही घटक राज्यांमध्ये बिगर कॉंग्रेस पक्षांची सरकारे स्थापन झाली. नंतरच्या काळात प्रादेशिक पक्षांच्या वाढत्या प्रभावामुळे आघाडीच्या राजकारणाने जोर धरला आणि केंद्र व राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांच्या पाठिंब्यावरच सरकारे निर्माण होऊ लागली. अनेक राज्यांच्या राजकारणात प्रादेशिक पक्ष प्रमुख भूमिका बजावत आहेत. तसेच राष्ट्रीय पक्षांपुढे आव्हान उभे करून स्वतःस सत्तेत सहभागी करून घेण्यासाठी त्यांना भाग पाडत आहेत.

भारतातील अनेक राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्ष प्रभावशाली आहेत. प्रादेशिक पक्ष हे विशिष्ट स्थानिक व संकुचित भूमिका घेऊन त्या त्या प्रदेशात आपले राजकीय वर्चस्व निर्माण करतात. तामिळनाडूमध्ये 'डीएमके', 'एआयडीएमके', आंध्रप्रदेशात 'तेलगू देसम', पश्चिम बंगालमध्ये 'तृणमूल कॉंग्रेस', पंजाबमध्ये 'शिरोमणी अकाली दल' तर महाराष्ट्रात 'शिवसेना' हे प्रादेशिक पक्ष प्रभावशाली आहेत. अलिकडेच निर्माण झालेल्या तेलंगणा या राज्यात देखिल 'तेलंगणा राष्ट्र समिती' या प्रादेशिक पक्षाने आपले वर्चस्व निर्माण केले आहे. भारतीय राजकारणातील या मुलभूत बदलांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन पत्रात करण्यात आलेला आहे.

प्रादेशिक पक्षांच्या उदय व विकासाचा आढावा

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात कॉंग्रेस पक्ष हा मुख्यवर्ती होता. वस्तुतः अनेक पक्षांची खुली स्पर्धा होती, परंतु कॉंग्रेस पक्षाला असलेला स्वातंत्र्य चळवळीचा ऐतिहासिक वारसा आणि पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचे संमोहक नेतृत्व यामुळे केंद्रात व काही अपवाद वगळता जवळ जवळ सर्व घटक राज्यांमध्ये कॉंग्रेस पक्षच सत्तारुढ होता. भारतात एकाच पक्षाकडे सत्तेची सूत्र दीर्घकाळपर्यंत राहिल्यामुळे त्यास ' एकपक्ष वर्चस्वाचा कालखंड' म्हटले जाते. सुरुवातीच्या तीन- चार दशकात कॉंग्रेस हा एकच पक्ष भारतीय राजकारणात वर्चस्वशाली राहिल्यामुळे प्रबळ विरोधी पक्षाचा अभाव राहिला. त्यामुळे कमकुवत विरोधी पक्षांना संघटीत करण्यासाठी 'बिगर कॉंग्रेसवाद' या व्यूहरचनेचा जन्म होऊन ' कॉंग्रेस हटाव' चा मुद्दा राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आला. खरेतर त्याआधीच १९६७ साली झालेल्या विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये ९ राज्यांमध्ये कॉंग्रेसचा पराभव होऊन काही घटक राज्यांमध्ये बिगर कॉंग्रेस पक्षांची सरकारे स्थापन झाली होती. नंतरच्या काळात प्रादेशिक पक्षांच्या

T.S.S's. Smt. ... College Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

वाढत्या प्रभावामुळे आघाडीच्या राजकारणाने जोर धरला आणि केंद्र व राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांच्या पाठिंब्यावरच सरकारे निर्माण होऊ लागली'. १९८९ पासुन दिल्लीमध्ये आलेले कोणतेही केंद्र सरकार राज्य पातळीवरील पक्षांच्या मदतीशिवाय येऊ शकलेले नाही. राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात यासारखी काही राज्ये सोडली तर बहुतेक सर्व राज्यात अखिल भारतीय पक्ष आणि त्या राज्यातील प्रादेशिक पक्ष यांनी संयुक्तपणे तेथिल राजकीय अवकाश व्यापला आहे. तामिळनाडू किंवा जम्मु आणि काश्मिर यासारख्या राज्यात सर्व राजकीय प्रक्रिया त्या त्या राज्यातील प्रादेशिक पक्षातच एकवटलेली आहे.' (पळशीकर ,(संपा.) २००९, पृ.९) नव्वदीच्या दशकात राजकारणात केवळ प्रादेशिक पक्ष आले एवढेच नव्हे, तर राजकारणाचे प्रादेशिकीकरण झाले. (पळशीकर, (२००४, पृ.१०३) याकडे प्रादेशिक पक्षांनी राष्ट्रीय पक्षांसोबत कधी संघर्ष, कधी तडजोडी स्वीकारुन आघाडी सरकारमधील सत्तेतील फायदेशिर वाटा मिळविण्यासाठी सातत्याने वरचढ भूमिका अंगिकारली. आघाडीच्या आवश्यकतेमुळे राष्ट्रीय पक्षांना प्रादेशिक पक्षांपुढे झुकणे अपरिहार्य ठरु लागले. '

कॉंग्रेसने आघाडयांच्या राजकारणात प्रवेश केल्यानंतर प्रादेशिक पक्षांपुढे तीन पर्याय निर्माण झाले. कॉंग्रेसबरोबर जाण्याचा पर्याय, भाजपबरोबर जाण्याचा पर्याय व तिसरा स्वतंत्रपणे वाटचाल करण्याचा पर्याय. त्यामुळेच द्विध्रुवीय स्पर्धेत वारंवार तिसऱ्या आघाडीची चर्चा उभी राहते. पण या सर्व चर्चेचे मुख्य वैशिष्ट्य हे आहे, की प्रत्येक राज्यात वेगळया प्रकारची आघाडी साकारते. म्हणजे आघाडी किंवा समझौता करण्याचा संदर्भबिंदू राज्याचे राजकरण व प्रादेशिक पक्षांच्या महत्वाकांक्षा हाच असतो.' (पळशीकर, (संपा.) २००९, पृ.१) प्रादेशिक पक्षांच्या उदय व विकासामुळे कॉंग्रेस हा प्रबळ राष्ट्रीय पक्ष कमकुवत झाला आणि आघाडीच्या राजकारणाचा स्वीकार करणे त्यास भाग पडले. परंतू भारतीय राजकारणात दृढमूल झालेल्या या आघाडीच्या राजकारणामुळे प्रादेशिक पक्षांच्या प्रभावामध्ये आणखीनच वृध्दी झाली. 'केंद्रीय सत्ताकारणात विशेषतः सरकार बनवतांना, १९९६ पासुन प्रादेशिक पक्षांचा विचार अपरिहार्य ठरला. १९९६ नंतर सत्तेत आलेल्या प्रत्येक संमिश्र सरकारात प्रादेशिक पक्ष महत्वाचे भागीदार होते. एकुण मतदानातली त्यांची टक्केवारी नजरेत येण्याइतकी वाढली. तशीच संख्यादेखिल वाढली. आता तर या प्रादेशिक पक्षांची, राज्या- राज्यातली संख्यादेखील वाढत चालली आहे. देशाच्या राजकारणातले प्रादेशिक पक्षांचे मध्यवर्ती स्थान संयुक्त आघाडी (यु.एफ.) सरकार स्थापण्याच्या पहिल्या प्रयोगाने अधोरेखित झाले. १९९६ च्या लोकसभेत विविध प्रादेशिक पक्षांचे १३७ सदस्य (खासदार) होते. १९९८ साली स्थापन झालेल्या लोकसभेत विविध प्रादेशिक पक्षांचे १६१ खासदार होते. १९९९ साली तेराव्या लोकसभेत प्रादेशिक पक्षांच्या खासदारांची संख्या वाढून १६८ झाली.' (जोशी ,२०११, पृ.१४२-१४३) प्रादेशिक पक्षांच्या या वाढत्या ताकदीमुळे कॉंग्रेस व भाजप यासारख्या मोठ्या राष्ट्रीय पक्षांना देखिल प्रादेशिक पक्षांनी किमान समान कार्यक्रमाच्या सहमतीनंतरच व त्या परिघातच संयुक्त आघाडी सरकार चालविण्यास बाध्य केले. प्रादेशिक पक्षांची लोकसभेतील सदस्यसंख्या राष्ट्रीय पक्षापेक्षा कमी असली तरी त्यांचे उपद्रव मुल्य मात्र नक्कीच मोठे असल्याची जाणीव राष्ट्रीय पक्षांना आहे. १९९८ साली स्थापन झालेले अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकार १३ महिन्यानंतर एआयएडीएमकेच्या नेत्या जयललिता यांनी पाठिंबा काढुन घेतल्यामुळे १७ एप्रिल १९९९ रोजी लोकसभेत आलेल्या अविश्वास प्रस्तावावरील मतदानात केवळ एक मताने पडले होते. यावरुन भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांच्या वर्चस्ववादी राजकारणाची व प्रभावशिलतेची खात्री पटते.

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण व राजकीय भूमिकांची मीमांसा

प्रादेशिक विकास, भाषेचा मुद्दा, प्रादेशिक अस्मिता, राज्यातील प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करणे, राष्ट्रीय प्रश्नांकडे प्रादेशिक हितसंबंधाच्या चष्म्यातून पाहणे अशा वैशिष्ट्यांनी युक्त असणारा नेता व पक्ष, 'प्रादेशिक पक्ष व नेता', म्हणून ओळखला जातो. नॅशनल कॉन्फरन्स, तेलगू देसम, जनता दल (धर्मनिरपेक्ष), एआयएडीएमके, डीएमके, डीएमके(एम), अकाली दल, झारखंड मुक्ती मोर्चा, बिजू जनता दल, फॉवर्ड ब्लॉक, सिक्किम जनता परिषद, आसाम गण परिषद हे पक्ष या अर्थाने, प्रादेशिक पक्ष, आहेत. या पक्षांचे नेतृत्व प्रादेशिक स्वरुपाचे आहे. या पक्षांचा व नेतृत्वाचा मुख्य आधार प्रादेशिकतावाद आहे. (पवार,२०१४, पृ.२०७-२०८) प्रादेशिक हितसंबंध एवढीच भूमिका घेऊन प्रादेशिक पक्ष राजकारण करत नाहीत.अर्थात, 'प्रादेशिक पक्ष अनेकदा प्रादेशिकतेच्या मुद्यांपुरतेच मर्यादित राहत नाहीत. अनेकदा ते बिगर प्रादेशिकतेचे मुद्देही वापरतात. जसे अकालींनी प्रादेशिक अस्मिता आणि धर्म यांची यांची सांगड घातली तर शिवसेनेने प्रादेशिकता आणि धार्मिक जातीयवाद या दोन्हींचा मतपेटीच्या गरजेप्रमाणे वापर केला. अनेकदा पक्षीय तत्वज्ञानासाठी प्रादेशिक पक्ष जातीचाही आधार घेतात. जसे, सुरुवातीच्या काळात द्रमुकने द्रविडी अस्मितेला ब्राम्हण विरोधाची जोड दिली. जातीच्या विरोधात भूमिका घेऊन द्रमुकने आपली स्वतंत्र द्रविडी अस्मिता आणि पर्यायाने आर्य विरोध बळकट केला. (जोशी ,२०११, पृ.१४६) आपल्या पक्षांचे संघटन, विस्तार व जनसमर्थनासाठी स्थल, काल परिस्थितीनुरुप फायदेशीर ठरणारे मुद्दे उचलून संकुचित व परंतू राजकीय फायदयाचे लोकानुरंजनवादी राजकरण करण्याकडे नवनवनवळ सर्वच प्रादेशिक पक्षांचा कल दिसून येतो. याचीच अपरिहार्य परिणती म्हणून ' देशाच्या राजकीय पटलावर प्रादेशिक अस्मिता आणि राज्याची स्वायत्तता हे मुद्दे वारंवार पुढे आणण्यात करण्यानिधी आणि बादल या दोघा नेत्यांचा हातभार लागलेला आहे.' (पळशीकर,२०१५, पृ.१२३) अस्मिता व स्वायत्तता यांच्या जोडीला प्रादेशिक विकासाचा मुद्दा देखिल प्रादेशिक पक्षांनकडुन उचलला जातो. त्यामुळे त्या संबंधित प्रदेशातील भक्कम जनाधार प्रादेशिक पक्षास लाभत असतो.

तेलंगण प्रांताला आंध्रप्रदेशातून वेगळे काढुन नविन राज्य स्थापन करावे हे मुख्य उद्दिष्ट ठरवुन के चंद्रशेखर राव यांनी तेलगु देसम पक्षातुन बाहेर पडुन 'तेलंगण राज्य समिती' (टीआरएस) या पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाने स्वतंत्र तेलंगणा राज्य निर्मितीचे उद्दिष्ट २ जुन २०१४ मध्ये साध्य तर केलेच परंतू तेलंगणा राज्याच्या स्थापनेनंतर लगेच २०१४ साली झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत ११९ पैकी ९० जागा जिंकुन के. चंद्रशेखर राव तेलंगणाचे पहिले मुख्यमंत्री बनले. तसेच डिसेंबर २०१८ मध्ये झालेल्या निवडणूकीतही टीआरएस ने ११९ पैकी ८८ जागा जिकुंन तेलंगणावरील पक्षांची पकड कायम ठेवली व केसीआर सलग दुसऱ्यांदा तेलंगणाचे मुख्यमंत्री बनले. यावरुन असे दिसते की प्रादेशिक पक्षाची निर्मिती ही प्रादेशिक हितसंबध व प्रदेशाचा विकास व अस्मिता डोळयासमोर ठेवून झालेली असल्यामुळे राज्याच्या राजकारणात प्रादेशिक पक्षाची मुळे घट्ट रोवली जातात. राष्ट्रीय पक्षांचा देखिल त्यांच्यापुढे निभाव लागत नसल्यामुळे त्यांच्याशी तडजोड करणे त्यांना भाग पडते. डिसेंबर २०१८ साली झालेल्या तेलंगणा विधानसभा निवडणूकीत टीआरएस ला ४६.३८ टक्के मते मिळाली. २०१४ सालच्या निवडणूकीत हे प्रमाण ३४.०४ टक्के होते. २०१४ साली कॉंग्रेस, टीडीपी, सीपीआय, टीजेएस हे सर्व पक्ष वेगवेगळे लढुनही त्यांना एकत्रिपणे ४०.४८ टक्के मते मिळाली होती. मात्र डिसेंबर २०१८ मध्ये झालेल्या तेलंगणा विधान सभा निवडणूकीत हे सर्व पक्ष टीआरएस विरुध्द एकत्रितपणे लढुनही त्यांच्या एकुण मतांची टक्केवारी ८ टक्क्यांनी घसरुन ३२.६१ टक्क्यावर खाली आली. यावरुन प्रादेशिक

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

पक्षांचे राज्याच्या राजकारणावर असलेले वर्चस्व अधोरेखित होते. अशाप्रकारे भारतातील अनेक राज्यांमध्ये तेथिल प्रादेशिक पक्ष प्रभावशाली असून ते केंद्र व राज्यात वर्चस्ववादी राजकारण करण्याच्या अनुकूल स्थितीत व आग्रही भूमिकेत आपले राजकारण रेटतांना दिसतात.

साराशं व निष्कर्ष

भारतीय राजकारणातील कॉंग्रेसच्या ऱ्हासापासुन भाजप उदयाच्या पर्वात व भाजप प्रभावाच्या कालखंडातही प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव कायम आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत जरी भाजपला स्पष्ट बहुमत मिळाले असले तरी ते भाजपाचे ऐकट्याचे यश आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. कारण भाजपाने एनडीए मधील घटकपक्ष म्हणजेच प्रादेशिक पक्षांशी निवडणूकपूर्व केलेल्या हातमिळवणीचा देखिल भाजपाच्या यशात मोठा वाटा आहे; हे नाकारता येणार नाही. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत भाजपाला ३१२ जागा मिळुन एकट्यालाच स्पष्ट बहुमतापेक्षा अधिक जागा मिळाल्यामुळे भाजपने आपल्या प्रादेशिक मित्रपक्षांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे दुखावलेले तेलगू देसमचे चंद्राबाबू नायडू यांनी तृणमूल कॉंग्रेसच्या ममता बॅनर्जी व इतर प्रादेशिक पक्ष नेतृत्वाच्या संघटनातून कोलकाता येथे २३ विरोधी पक्षांचा १९ जानेवारी २०१९ रोजी मिळावा भरवुन भाजपविरोधी महाआघाडी उभी केली आणि २०१९ मध्ये होणाऱ्या निवडणूकीसाठी भाजपमुक्त भारताचा नारा दिला आहे. कॉंग्रेस पक्ष देखिल या महाआघाडीत सामिल आहे. भाजपकडून दुखावलेली शिवसेना भाजपला सतत चिमटे काढत राहिली व भाजपाला त्याकडे दुर्लक्ष करणे भाग पडले. २०१९ मध्ये होणाऱ्या लोकसभा निवडणूकित भाजप विरोधी महाआघाडीचा मुकाबला करण्यासाठी भाजपला देखिल शिवसेनेसारख्या जुन्या मित्रपक्षाला सांभाळणे व नविन मित्रपक्ष जोडणे भाग पडत आहे. म्हणूनच भाजपने महाराष्ट्रात शिवसेनेशी तर तामिळनाडू मध्ये एआयएडीएमके या प्रादेशिक पक्षासमोर मैत्रीचा हात स्वतःहुन पुढे केला. निवडणूकपूर्व आघाडीच्या वाटाघाटीत प्रादेशिक पक्षांचाच वरचष्मा राहिला. एकंदरीत आज संपूर्ण भारताचे राजकारण प्रादेशिक पक्षांभोवतीच फिरते आहे. म्हणून भविष्यात कोणत्याही राष्ट्रीय पक्षाला केंद्रात सरकार स्थापन करण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांचे सहाकार्य घ्यावेच लागणार आहे. परंतू भारतीय राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांच्या उदय, विकास व प्रभावामुळे भारताचे राजकारण खऱ्या अर्थाने बहूपक्षीय झाले आहे व प्रादेशिक पक्षनेते देखिल आज केंद्रिय सत्ता हस्तगण करण्याची महत्वाकांक्षा बाळगू लागले आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

१. जोशी, म.ग.,(२०११). शिवसेनेची निर्मिती, वाढ, स्वरुप, यशापयश आणि भवितव्य. मुंबई: नवचैतन्य प्रकाशन.

२. पवार, प्र., (२०१४). भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल : राजकीय धुरीणत्व - वर्चस्व. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

३. पळशीकर, सु., (२००४). समकालीन भारतीय राजकारण कॉंग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

४. पळशीकर, सु. (संपा.). (२००९). भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण. पुणे: साधना प्रकाशन.

५. पळशीकर, सु., (२०१५). देश - प्रदेश प्रादेशिक राजकारणाच्या बदलत्या दिशा. (द्वितीयावृत्ती). पुणे: द युनिक ॲकॅडेमी.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & College Sakri
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 155 | Mar. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CONTEMPORARY ISSUES IN INDIA (SOCIAL SCIENCE)

- GUEST EDITOR -
Prin. Dr. Ashok A. Kakade

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Prof. Sanjay T. Salve

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

PRINCIPAL
Y.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 155 • Mar. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

CONTEMPORARY ISSUES IN INDIA
(SOCIAL SCIENCE)

... Organized by ...

Sillod Shikshan Sanstha Aurangabad's

Siddharth Arts, Commerce & Science College,

Jafrabad, Dist. Jalna - 431206 (M.S.) India.

... Guest Editor ...

Principal Dr. Ashok A. Kakade

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editors ...

Prof. Sanjay T. Salve

... Co-Editors ...

Dr. S. L. Medhe | Dr. V. N. Patil

Dr. K. S. Patil | Prof. U. M. Wazarkar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 155 • Mar. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.
Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com
Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9420036460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

Pradnya-Sheel-Karuna

SILLOD SHIKSHAN SANSTHA SILLOD

N-11, HUDCO, New Aurangabad - 431 003

Secretary
Prof. Rahul J. Mhaske
M.Sc., M.Phil. Comp.Sci.

Founder / Chairman : Janardhan Laxman Mhaske (M.A.)

OFFICE ADDRESS
Chairman / Secretary
Sillod Shikshan Sanstha
C/o Nutan Bahu Uddeshiy Vidyalaya
N-11, Hudco, Aurangabad.
Office : 0240-2390238 Mobile : 9850110007

Ref. No. S.S.S. Date :

Message

I feel immense pleasure on the occasion of the publication of the present special issue which contains the research papers presented in One Day National Conference on Contemporary Issues in India in Siddharth College, Jafrabad by the learned teachers and scholars of the Social Sciences. This issue will be helpful to the research scholars and students for their research.

I congratulate Principal, Dr.Kakade A.A., Vice-Principal the convener Prof. S.T.Salve, organizing committee, Teaching and Non-teaching staff for the efforts took to organize such a great National Level Conference. I wish all the success for further research activities.

Shri.Dadasaheb Mhaske
Founder Chairman
Sillod Shikshan Sanstha Aurangabad

PRINCIPAL
K.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

६३. ई–स्रोत : एन. लिस्ट कन्सोर्टिया १६०
– प्रा. पठाडे ए.एल.
६४. उच्च शिक्षण आणि उपयोजित योग अभ्यास १६२
– डॉ. प्राजक्ती नि. वाघ
६५. भारतीय लोकप्रशासनासमोरील आव्हाने १६४
– सुभाष पोले
६६. अनुसूचित जातींच्या समस्या आणि वंचितीकरण १६६
– डॉ. राजेंद्र बगाटे
६७. भारतातील गरिबी – एक चिंतन १७०
– प्रा. शरद अंबादास पवार
६८. नक्षलवाद– एक विदर्भासमोरील आव्हान १७२
– राजेंद्र आणू हिवाळे, भागवत अंकुश करडकर
६९. जन सामान्याच्या इतिहास लेखणातील नव्या संभावना १७४
– डॉ. शैलेश राऊत
७०. शेतकऱ्यांचा प्रश्न व सरकारची भुमिका १७५
– सहयोगी प्रा. सौ. प्रतिभा टावरी
७१. भारतातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांमधील सत्तासंघर्ष १७९
– प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
७२. भारतातील दारिद्र्य : एक ज्वलंत समस्या १८१
– डॉ. दिनेश यादवराव धारखे
७३. केंद्र–राज्य संबंध १८४
– प्रशांत मलकाप्पा माठे
७४. आधुनिक ग्रंथालयामध्ये ई–बुक्सची आवश्यकता १८६
– अमोल साहेबराव बावसारे
७५. मुलभूत हक्क आणि भारतीय संविधान १८८
– डॉ. संभाजी संतोष पाटील
७६. भारतातील बेरोजगारी एक सामाजिक समस्या १९२
– संतोष निकाळजे पुरलिमर
७७. स्वयंसहाय्यता गट : महिला सबलीकरणाचे एक प्रभावी माध्यम १९४
– डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे
७८. शेतकरी आत्महत्या एक सामाजीक चिंतन १९७
– का. प्राचार्य डॉ. भिमराव प्र. उबाळे
७९. ई–अध्ययनाचे शिक्षणात महत्व, भूमिका व कार्य २०२
– कु. जयश्री प्रल्हाद शिंदे
८०. पंचायत राज संस्था पुढील आव्हाणे! २०५
– डॉ. एकनाथ सोपानराव सुर्वे
८१. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था व तक्रार निवारण २०७
– प्रा.डॉ. बालासाहेब किलचे,
८२. दहशतवाद : एक ज्वलंत समस्या २१२
– प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे
८३. विकासात जलस्त्रोतांच्या व्यवस्थापनाची भूमिका २१५
– डॉ. शिंगणे एँस. एस
८४. भारतातील स्त्री–पुरुष गुणोत्तर – एक अभ्यास २१७
– डॉ.महादेवी वैजनाथ फड, कावळे एस.टी.

८५. खेळ व योग शारीरिक सुदृढतेसाठी आवश्यक २१९
– डॉ. के.डी. डापके
८६. मराठवाड्यातील वंचित दुर्लक्षित साळी समाजाचे स्वातंत्र्यसंग्रामातील योगदान २२१
– डॉ. गोपलसिंह बछिरे
८७. दहशतवाद : जगासमोरील गंभीर समस्या २२४
– प्रा.एम.के.मगरे

हिन्दी

८८. भारतीय अर्थव्यवस्था पर वैश्वीकरण का प्रभाव २२६
– प्रो.चन्द्रपाल रावत
८९. महिला सशक्तिकरण में स्वयंसहायता समूह एवं बैंक लिंकेज मॉडल की भूमिका २२८
– डॉ. रश्मि प्रभा फले
९०. वर्तमान परिदृश्य में साईबर आतंकवाद एक चुनौती २३०
– डॉ. एस. एस. डाबर
९१. भारत में गरीबी की स्थिति– एक विश्लेषण २३१
– डॉ. एस. के. गोयल
९२. नदियों में बढ़ता हुआ प्रदूषण:– एक समस्या २३३
– डॉ. टी. आर. ब्राह्मणे
९३. केंद्र–राज्य संबंध २३५
– प्रा. साईनाथ इस्त्रारी वायमते
९४. जल संकट एवं समाधन एक विवेचना (खरगोन जिले के विशेष संदर्भ में) २३८
– प्रो. संजय खाण्डेकर
९५. आतंकवाद के बढ़ते कदम (भारत के संदर्भ में) २४०
– डॉ. (श्रीमति) कृष्णा सोलंकी
९६. भारत में श्रमिक आन्दोलन एवं चुनौतिया : एक विश्लेषण २४२
– प्रो. विकास वर्मा

T.S.S's. Smt.V.U. Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 155 : Contemporary Issues In India (Social Science) March 2019

भारतातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांमधील सत्तासंघर्ष

प्रा. शरद बापुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री. जि.धुळे (महाराष्ट्र) पिन-४२४३०४

प्रस्तावना :

मॅक्स वेबरच्या मते, राजकारण म्हणजे सत्तेत सहभागी होण्याचा एक प्रयत्न असतो. या भूमिकेतून विविध जनसमुदायामध्ये राजकीय सत्तेत वाटा मिळविण्यासाठी स्पर्धा सुरु असते. प्रो. हेन्स जे. मॉर्गेन्था यांनी राजकारणास 'सत्तासंघर्ष' असे संबोधले आहे. राजकारण ही संघर्ष आणि समन्वयाची प्रक्रिया असून त्याद्वारे सत्तावाटपावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न होतो. तसेच राजकारण सामाजिक सार्वजनिकरण करण्याचे एक साधन आहे. त्यामुळे राष्ट्राच्या जिवनावर सखोल व दुरगामी स्वरुपाचे परिणाम घडून येत असतात. म्हणूनच राजकारण ही सार्वत्रिक स्वरुपाची जटील व हितसंबंधावर आधारित गुंतागुतीची प्रक्रिया असून तिच्या सहाय्यानेच मूल्यांचे अधिकृत निर्धारण व वितरण होत असते. लोकशाही व्यवस्थांमध्ये राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून राजकीय व्यवस्थेच्या धोरण निर्धारणावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न होत असतो.

भारताने बहुपक्ष पध्दतीचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे भारतात काही राष्ट्रीय पक्षांवरोबरच अनेक प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व आहे. वस्तुतः सुरुवातीची तीन-चार दशकं भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर कॉंग्रेस हया एकाच पक्षाचे वर्चस्व राहिले. परंतू कॉंग्रेस वर्चस्वाच्या ऱ्हासानंतर भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव व महत्व वाढतच राहिले. कॉंग्रेस-वर्चस्व ऱ्हासाच्या अनेक कारणांपैकी प्रादेशिक पक्षांचा उदय व विकास हे देखिल एक महत्वपूर्ण कारण असल्याचे मानले जाते. कॉंग्रेस व्यवस्थेमधील अंर्तविरोधामुळे देखिल काही प्रादेशिक पक्ष जन्माला आले, हे देखिल वास्तव आहे. १९८९ ते २०१४ हा कालखंड भारतीय राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांचा सुवर्णकाळ म्हणावा लागेल. या कालखंडात भारताचे राजकरण प्रादेशिक पक्षांनीच प्रभावित केले. २०१४ साली झालेल्या लोकसभा निवडणूकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजप स्पष्ट बहुमताने सत्तेवर विराजमान झाला. तसेच यानंतर पुढे अनेक राज्यांमध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत भाजप विजयी झाला. अर्ध्यापेक्षा अधिक राज्यांमध्ये भाजप व भाजप मित्रपक्षांची सरकारे स्थापन झाली. परंतू जसा कॉंग्रेस वर्चस्वाच्या व ऱ्हासाच्या कालखंडात राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये अनेक मुददयांवरुन संघर्ष होत राहिलेला आहे; तशीच परिस्थिती भाजप वर्चस्वाच्या काळात देखिल टिकून आहे.

१९८९ नंतर भारतीय राजकारणात आघाडीच्या राजकारणाचे युग सुरु झालेले असल्यामुळे प्रादेशिक पक्षांची सौदेबाजीची ताकद निश्चितच वाढलेली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्या मधील सत्तासंघर्ष अधिक धारदार होत आहे. तसेच आघाडीची अपरिहार्यता म्हणून सर्वच राजकीय पक्षांना आपल्या भूमिकेबाबत परिस्थितीनुरुप कधी ताठर तर कधी लवचिक व्हावे लागत आहे. एक गोष्ट मात्र निश्चित आहे की, कॉंग्रेसप्रणित 'युपीए' असो की भाजपप्रणित 'एनडीए' असो राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये सदैव संघर्ष सुरुच असतो व तो कधीच थांबणार नाही. राजकीय पक्षांमधील या सत्तासंघर्षाची मीमांसा करण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत संशोधन पत्रात करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांमधील सैध्दांतिक साम्य-भेद :

प्रत्येक राजकीय पक्ष हा सैध्दांतिकदृष्टया निश्चित अशा विचारसरणीवर किंवा कृतीकार्यक्र मांवर आपली निष्ठा व्यक्त करत असतात. मराठी विश्वकोशानुसार ''राजकीय पक्ष म्हणजे राष्ट्राची राजकीय सत्ता प्राप्त करुन घेऊन ती वापरण्याच्या उद्देशाने संघटित झालेल्या राष्ट्रातील नागरिकांचा समुदाय होय.''१ म्हणजेच राजकीय सत्ता हस्तगत करणे हे प्रत्येक राजकीय पक्षाचे एक समान उद्दिष्ट असते, हे सर्वमान्य आहे. परंतू हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वेगवेगळे राजकीय पक्ष हे वेगवेगळया विचारसरणीचे अनुसरण करतात. ''स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात कॉंग्रेस पक्ष हा मध्यवर्ती होता. बिगर कॉंग्रेसवाद हे कॉंग्रेसविरोधाचे मुख्य वैचारिक केंद्र होते. यातुनच १९६७ पासुन थेट १९८९ पर्यंतचे राजकारण घडले.''२

१९८९ पासुन दिल्लीमध्ये आलेले कोणतेही केंद्र सरकार राज्य पातळीवरील पक्षांच्या मदतीशिवाय येऊ शकलेले नाही. राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात या सारखी काही राज्ये सोडली तर बहुतेक सर्व राज्यांमध्ये अखिल भारतीय पक्ष आणि त्या राज्यांतील प्रादेशिक पक्ष यांनी संयुक्तपणे तेथिल राजकीय अवकाश व्यापला आहे. तामिळनाडू किंवा जम्मु आणि काश्मिर या सारख्या राज्यात सर्व राजकीय प्रक्रिया त्या त्या राज्यातील प्रादेशिक पक्षांनी सामाजिक शक्ती आणि सैध्दांतिक तत्वे या क्षेत्रांमध्ये फार मोठा बदल घडवून आणला, हे वास्तव आहे.३ राष्ट्रीय पक्ष प्रामुख्याने राष्ट्रीय मुद्यांना मध्यवर्ती ठेवून सर्वसमावेशी राजकारण करण्याचा प्रयत्न करतात. तर प्रादेशिक पक्ष प्रादेशिक हितसंबंधाना अनूसरुन राजकारण करतात. वस्तूतः प्रादेशिक पक्षांची निर्मितीच विशिष्ट संकुचित मुद्दे घेऊन झालेली असते. त्यामुळे राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये सत्तासंघर्ष अटक ठरतो.

खरे पाहता सत्ता हस्तगत करणे हा सर्वच प्रकारच्या राजकीय पक्षांचा प्रधान हेतू असतो. परंतू जनसमर्थनासाठी राजकीय पक्षांना विशिष्ट विचारसरणींचा आधार घ्यावा लागतो. म्हणून राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांमध्ये सत्ताप्राप्ती हा समान उददेश असतो; फक्त त्यासाठी अवलंबवयाच्या पध्दतीत म्हणजेच विचारसरणीत फरक दिसतो.

राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांमधील तणाव :

राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये सत्ता स्पर्धेच्या राजकारणामुळे अनेकदा तणावाचे प्रसंग निर्माण होतात. साधारणतः

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता केंद्रस्थानी स्वबळावर किंवा इतर मित्र पक्षांच्या मदतीने प्रस्थापित होते असे गृहीत धरले तरी राज्यात सत्ता स्थापन करणे त्यांना तेवढेसे सोपे राहिलेले नाही. म्हणून निवडणूकीच्या राजकारणात परस्परांना शह-काटशह देण्याच्या खेळीतून राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये अनेकदा संघर्ष निर्माण होत असतात. याचे प्रतिबिंब कधीकधी आपणास केंद्र-राज्य संघर्षाच्या स्वरुपात पहायला मिळतात. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत भाजपप्रणीत एनडीए चा घटक पक्ष असलेल्या 'तेलगू देसम' पक्ष केंद्र सरकारकडून आंध्रप्रदेशला पुरेशी मदत दिली जात नसल्याचे सांगून तो एनडीए मधून बाहेर पडला. एवढेच नव्हे तर तेलगू देसमच्या पुढाकाराने लोकसभेत भाजपविरुध्द अविश्वास प्रस्तावदेखिल दाखल केला गेला. भाजपने लोकसभेमध्ये आपले बहुमत सिध्द केले हा भाग वेगळा परंतू या निमित्ताने तेलगू देसमने भाजपविरुध्द आघाडी उघडली आणि येणाऱ्या २०१९ च्या लोकसभा निवडणूकीसाठी त्याचे रुपांतर भाजपविरोधी महाआघाडीमध्ये झाले.

भाजपविरोधी महाआघाडीच्या मेळाव्यानंतर काही दिवसातच ''पश्चिम बंगालमधील शारदा चीडफंड प्रकरणी कोलकत्याचे पोलिस आयुक्त राजीव कुमार यांच्या चौकशीसाठी त्यांच्या निवासस्थानी गेलेल्या केंद्रीय अन्वेषण विभागाच्या (सीबीआय) पथकाला राज्य पोलिसांनी अटकाव केल्यानंतर मोदी सरकार व ममता सरकार यांच्यातील राजकीय संघर्ष नव्याने उफाळून आला. या गदारोळात ममता बॅनर्जी यांनी मोदी सरकारवर तीव्र शब्दात हल्ला करत हा राज्यघटनेवर घाला घातल्याचा आरोप करुन सीबीआय व केंद्र सरकारच्या विरोधात कोलकात्याचे पोलिस आयुक्त राजीव कुमार यांच्या निवासस्थानाबाहेरच धरणे आंदोलन सुरु केले.''[६] या प्रकरणामुळे पेटलेल्या केंद्र विरुध्द राज्य सरकार या संघर्षाचे पडसाद लगेच संसदेत उमटले. मोदी सरकारने पश्चिम बंगालमध्ये केलेल्या सीबीआय कारवाई विरोधात विरोधी पक्षांनी तृणमूल काँग्रेसच्या बाजूने भूमिका घेतली. ममता बॅनर्जी यांनी दुसऱ्या दिवशीही आपले धरणे आंदोलन सुरुच ठेवतांना म्हटले की, ''देशाच्या आणि राज्यघटनेच्या संरक्षणासाठी माझा सत्याग्रह सुरुच राहणार आहे. त्यासाठी कोणतीही तडजोड केली जाणार नाही.''[७] केंद्रातील मोदी सरकार हे राजकीय सुडाच्या भावनेने काम करीत असल्याची घणाघाती टिका ममता बॅनर्जी यांनी केली. ममता बॅनर्जींच्या आरोपांना उत्तर देतांना भाजप प्रवक्ते जी. व्ही. एल. नरसिम्हाराव म्हणाले, ''ममता बॅनर्जी या प्रशासन, लोकशाही आणि घटनात्मक प्राधान्यक्रमाची चेष्टा करीत आहेत. पश्चिम बंगाल सरकारची कारवाई हा थेट राज्यघटनेवरील हल्ला असुन, यातून मुख्यमंत्र्याची हुकुमशाही प्रवृत्तीच दिसून येते.''[८]

पश्चिम बंगालचे राज्यपाल केशरीनाथ त्रिपाठी यांनी या प्रकरणाची गंभीर दखल घेत केंद्रीय गृहमंत्रालयास गोपनीय अहवाल पाठवला. तसेच सीबीआयने कोलकात्ता पोलिसांच्या विरोधात सर्वोच्च न्यायालयात दोन याचिका दाखल केल्या. त्यावर सुनावणी करतांना, ''कोलकात्याचे पोलिस आयुक्त राजीव कुमार यांनी शारदा चीटफंड घोटाळयाची चौकशी करण्याऱ्या सीबीआय पुढे हजर राहुन सहकार्य करावे; मात्र सीबीआयने राजीव कुमार यांना अटक करु नये, असा आदेश व निर्देश सर्वोच न्यायालयाने दिले.''[९] संसदेत या विषयावरील चर्चेत विरोधकांनी सीबीआयला पिंजऱ्यातील पोपटाची उपमा दिली. तसेच केंद्र सरकार राजकीय द्वेशाने विरोधी पक्षांची सरकारे खिळखिळी करण्यासाठी तपास यंत्रणांचा गैरवापर करत असल्याचा सूर संसदेतील विरोधी पक्षांच्या गोटातून निघाला.

सारांश व निष्कर्ष :

भारतीय राजकारणात सुरुवातीची तीन-चार दशकं काँग्रेस हा एकमेव प्रबळ पक्ष असल्यामुळे, काँग्रेसने अनेकदा राज्यपाल पदाचा गैरवापर करुन विरोधी पक्षांची सरकारे स्थिर होऊ दिली नाही. म्हणून काँग्रेसला सत्तेवरुन पायउतार करण्यासाठी 'बिगर काँग्रेसवाद' या व्यूहरचनेचा जन्म झाला होता. अर्थात, इंदिरा पर्वात आणि त्यानंतरही राष्ट्रीय पक्ष विरुध्द प्रादेशिक पक्ष हा तणाव विद्यमान होताच. परंतू १९८९ नंतर भारतीय राजकारणात स्थिरावलेल्या आघाडीच्या राजकारणामूळे प्रादेशिक पक्षांचे महत्व वाढले. १९८९ ते २०१४ हा तर प्रादेशिक पक्षांचा सुवर्णकाळच होता. याच काळात 'एनडीए' व 'युपीए' या आघाडयांचा जन्म झाला. परंतू २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजपने काँग्रेसमुक्त भारताची घोषणा देऊन ३१२ जागा जिंकल्या व स्पष्ट बहुमत प्राप्त केले. केंद्रात स्थिर व मजबुत सरकार स्थापन झाल्यावर भाजपने देखिल विविध केंद्रिय यंत्रणांचा गैरवापर करण्यास सरुवात करुन प्रादेशिक पक्षांना व विरोधी पक्षांना नेस्तनाबुत करण्याचे उदयोग सुरु केले.

भाजपच्या दादागिरीच्या धोरणामुळे विरोधी पक्षांप्रमाणेच भाजपाचे मित्रपक्ष असणारे 'शिवसेना', 'तेलगू देसम' असे प्रादेशिक पक्ष प्रचंड नाराज झाले. 'आम आमदी पार्टी', 'तृणमूल काँग्रेस' यांनी तर भाजप व केंद्र सरकार विरुध्द दंड थोपटले. परिणामत: सत्तारुढ भाजप व बहुतांश प्रादेशिक पक्ष यांच्या मध्ये २०१४ पासून २०१९ पर्यंत सतत संघर्षाची किंवा तणावाची स्थिती राहिलेली दिसते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, ज्या ज्या वेळी सत्ताधारी राष्ट्रीय पक्षाला लोकसभेत स्पष्ट बहुमत राहिलेले आहे; तेव्हा तेव्हा सत्ताधारी राष्ट्रीय पक्षाने मोठ्या प्रमाणावर केंद्रिय यंत्रणाचा गैरवापर करुन इतर प्रादेशिक व विरोधी पक्षांना नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. अशा परिस्थितीत केंद्र-राज्य संघर्ष अटळ ठरतो.

संदर्भ सूची :

१. तर्कतिर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा.): मराठी विश्वकोश, खंड १४, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, १९८९, पृ.६६२
२. सुहास पळशीकर: समकालीन भारतीय राजकारण काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००४, पृ.५
३. सुहास पळशीकर (संपा.): भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ.९
४. महाराष्ट्र टाइम्स, २० जानेवारी २०१९
५. लोकसत्ता, २० जानेवारी २०१९
६. महाराष्ट्र टाइम्स,४ फेब्रुवारी २०१९
७. महाराष्ट्र टाइम्स, ५ फेब्रुवारी २०१९
८. दैनिक सकाळ, ४ फेब्रुवारी २०१९
९. महाराष्ट्र टाइम्स, ६ फेब्रुवारी २०१९

PRINCIPAL
C.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule